Հ.Յ.Դ. ԲՅՈՒՐՈՅԻ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1905

ԴՐՕՇԱԿ

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Հ.Յ.Դ. ԲԻՒՐՈՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ A.R.F. BURO LIBRARY

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆԸ

Ի՞նչ են մտածում վրացիները — այս քաղաքական կարեւորագոյն հարցը, որ ներկայ ճգնաժամին զբաղեցնում է և՛ հայերին, որոնք մահմէտական ատելութեան պտուղներն են վայելում, և՛ թիւրքերին, որոնք իրենց անմիտ գործողութիւններին աջակից ունենալու յատուկ կարիք ունեն, և՛ ցարիզմի գործակալներին, որոնց համար թանկ արժէ վրացիական համակերպումը կառավարչական ամօթալի ու արիւնոտ դաւերին...

Ի՞նչ են մտածում վրացիները:

Յեղափոխական շրջանները, խորապէս ներշնչուած հակամիապետական ոգով, անկեղծ կողմնակից՝ կովկասեան բոլոր ազգերի անխախտ համերաշխութեան, ցասման ճիչ արձակեցին Բագուի արեան դիմաց, և այդ ցասումը կրկնապատկուեց, երբ ցարական գործակալները, միացած սուլթանական քարոզիչներին, այդ արեան ալիքները տարածեցին Արարատեան դաշտի բոլոր ծայրերում, այն վայրերի մէջ, որոնք հանդիսանում են իբրև կենտրոնավայր հայ ժողովրդի քաղաքական բողոքների: Յեղափոխութեան կոչն էր այդ, որ լսեց վրացի ընկերների բերանից թէ՛ արտասահմանում, ուր ապաստանել է նրանց մարտիկ երիտասարդութեան մի մասը, թէ՛ Վրաստանի մէջ, ուր նրանք մի քանի անգամ առիթներ գտան շեշտելու իրենց վրդովմունքը կատարւող բռնութիւնների դիմաց, և եղբայրական ձեռք կարկառեցին վշտոտ հայութեան...

Մեզ համար թանկ արժէ այդ վրդովմունքը, բղխած մարտական շրջաններից, որոնց մտածողութեան կերպը և քաղաքական հայեացքները մենք լաւ ենք ճանաչում և բարձր գնահատում: Անծանօթ է մեզ համար, սակայն, մի այլ շրջանի, վրաց ոչ-յեղափոխական մասի, սովորական խօսքով՝ „ղեկավար շրջանների“ հայեացքը, որը ցայժմ չէ արտայայտուել շօշափելի կերպով և բացի մի քանի բացառիկ դէպքերից մնում է անծանօթ, անորոշ:

Թերահաւատութեան զգացմունքը չէ, որ թելադրում է մեզ ներկայ փափուկ օրերին հրապարակ բերել այդ քաղաքական հարցը, վերին աստիճանի նուրբ և միաժամանակ շատ բարդ: Դրա պատճառը այն տխուր լուրերն են, որոնք ստացւում են Կովկասից, նոյնիսկ մեր բարեկամ վրացիական շրջաններից.

„Վրաց հասարակութեան մէջ յամառօրէն զանազան լուրեր են տարածւում, ասում է նամակագիրը: Պնդում են, որ հայերը դէմ են կովկասեան ֆեդերացիայի մտքին, և այդ մեղադրանքի նպատակը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կանգնեցնել վրաց հասարակութեան համակրելի մասն անգամ հայերի դէմ: Կառավարչական գործակալները մի քանի անգամ արդէն փորձել են գրգռել վրաց ամբոխը. հաւատացողներ կան, որ Թիֆլիսում նոյնիսկ մատնանիշ են արել այն խանութները, որոնք պատկանում են հայերին: Դաւադիր ոստիկանութիւնը յոյս ունի, որ եթէ թիւրք և ռուս խուժանը հակահայկական ցոյց անի, վրաց ամբոխն էլ ոտքի կը կանգնի և կը խառնուի ջարդերին“...

Անսահմանօրէն ծանր, բօթաբեր խօսքեր: Ոստիկանական „ծուխն է“ այդ, նախանշանը մի աւերիչ հրդեհի, եթէ վաղօրօք չհանգցւի նա և անհետ չմարի՝ մեր և վրաց հասարակութեան հանուր ջանքերով:

Տարաբախտաբար քաղաքական արկածախնդիրների ձեռքով բորբոքուած փոխադարձ անվստահութիւնը դեռ շարունակում է տիրել մեր առօրեայ կեանքի այլեայլ խաւերին: Նոյնիսկ քաղաքական այս տագնապի միջոցին, երբ Կազբէկի և Արարատի հովիտներում ապրող բոլոր ժողովուրդների միակամութիւնն է պահանջւում կորստեան վիհը անցնելու համար, երբ աւելի քան երբևիցէ պէտք է լռեն ներքին տարաձայնութիւններն ու մանրիկ հակաճառութիւնները, մենք դեռ ունենք ներքին „թշնամութեան“ նշաններ, անմիտ „ընդհարումներ“, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ապացոյցներ երկու կողմի քաղաքական աններելի տհասութեան:

Գազանացած բռնապետութեան գործակալները չեն խնայում ոչ մարդ՝ հաւաքուած կոյր ամբոխի տականքի միջից, ոչ փող՝ գողացուած պետական գանձարանից և ոչ էլ դաւեր՝ սարքած մինիստրական և փոխարքայական սրահներում,—նետելու համար հայ ժողովրդի վրայ ոչ միայն մահմէտական տարրը, այլև մեր վիճակակից վրացիներին և ռուսներին, որոնք դժբախտութեան օրերին՝ կարող են և պէտք է լինեն յեղափոխական բանակի անբաժան մասերը: Նախ բաժանել վրացիներին հայերից և ապա հրել նրանց հայերի դէմ,—ահա կովկասեան իշխանութեան այսօրուայ նպատակը, տենչանքը, ինքնարդարացման միակ միջոցը...

Միթէ տեսանելի չէ այդ:

Աշկարայ է այդ, ինչպէս և այն, որ կառավարչական նախկին „քնքշութիւնները“ դէպի քաղաքական Վրաս-

տանը՝ արդիւնք չէին նրա բարեացակամութեան, այլ լոկ հետևանք նրա նենգ դիտաւորութիւններին։ Դեռ հարիւր տարի առաջ միապետութիւնը շլացուցիչ խոստումներ արեց „անձնէր“ Վրաստանին։ Խոստացաւ նրան անկախութիւն, փառք, ազատութիւն, լայն իրաւունքներ։ Եւ այդ բոլորի փոխարէն դիւրահաւատ ժողովրդին ոչինչ չմնաց, բայց եթէ շղթայակապ հայրենիք, հողազուրկ գիւղացիութիւն, եկեղեցի՝ առանց լեզուի, լեզու՝ առանց գործածութեան, ազգ՝ առանց իրաւունքների։ Երբեմն Պետերբուրգի կառավարութիւնը միամիտ հայերին իրեն գործիք դարձրեց՝ վրացիական ուժը ջախջախելու համար։ Այժմ էլ վրաց ազնուականութիւնն է շօյում ու հրապուրում՝ հայութեան նոր հարուածներ տալու նպատակով։

Դաւադիր կառավարութեան հրապուրանքներն ու խաբեբայութիւնները նպատակ ունեն շշմեցնել խաբել դարևոր հարևաններին, անհաշտ թշնամիներ դարձնել դրանց և մղել դէպի անարգ, եղբայրասպան, մահաբեր կռիւ։ Թիւրքը արդէն զոհ գնաց այդ դաւադրութեան և դարևոր նախատինքով ծածկեց իր մռայլ պատմութիւնը, իր անանխանձ գոյութիւնը։ Մի՞թէ նոյն խարդախութեան զոհ պիտի գնայ „վրացի“ անունը կրող բազմատանջ ամբոխի մի մասնիկն անգամ, որի քաջարի զաւակները դեռ երէկ ազատութեան ու համերաշխութեան ռազմերգ էին հնչեցնում գուրիական ձորերում, պատրաստ կուրծք տալու ընդհանուր թշնամուն...

Քաջ գիտենք։ Ստորամիտ ոստիկանութիւնը միացած հասարակութեան նախատինքը կազմող մութ, արկածախնդիր, վաճառող անհատներին, կարող է „պատմութիւններ ստեղծել“։ Նրանք արդէն առիթներ են որոնում։ Նակաշիձէի սպանութիւնը մէկն է այդ առիթներից, որը շահագործում են՝ որտեղ և որքան կարող են։ Կան ուրիշ դէպքեր ևս, որոնց մասին շշնջում են ժողովրդի ականջին հազար ու մի առասպելներ։

Զգաստ եղէք և խորաթափանց, վրացի ընկերներ։ Ասացէք ձեր ժողովրդին, ձեր լեզուով և հարազատի ուժգին շեշտով, որ Բագրի կոտորածների հեղինակի սպանութիւնը թշնամանք չէ վրաց ժողովրդին, այլ լացումը մի նախատինքի, որ իբրև քաղաքական մի բիծ, արատաւորում էր անմասն վրացի ժողովուրդը։ Բացատրեցէ՛ք, որ մեր քաղաքական ընդհանուր նպատակի աջողութեան համար, յեղափոխական ձեռքը անխնայ պէտք է հարուածներ իջեցնէ ժողովրդի և ազատութեան թշնամիների գլխին, ինչ ազգի և ինչ դիրքի և պատկանեն նրանք։ Յեղափոխական տէռորիստի համար չկայ ազգայնական խտրութիւն։ Նա ձեռք կ'իջեցնէ հայ դաւաճանի ու դաւադիրի վրայ նոյն ատելութեամբ, եթէ մանաւանդ այդ դաւաճանը իր արարքների զոհ է դարձնում մի այլ ժողովուրդ՝ վրացի կամ ռուս...

Դառացած կնուտի և սուրի թագաւորութեան դիմաց, յարիշտակուած այն գեղանի հեռանկարով, որ բերում է մեզ անդրկովկասեան ֆէդէրասիոնի տենչալի գաղափարը, մենք նետուած ենք այդ արիւնոտ, անհաւասար, տանջալից քաղաքական կռիւի մէջ ոչ յանուն ազգայնական, առանձնաշնորհուած նպատակների, այլ յանուն յեղափոխական այն մեծ ծրագրի, որ ձգտում է սփոփել տանջուած, աշխատաւոր, հալածական մարդկութիւնը՝ անխտիր կերպով, հաւասարապէս, եղբայրաբար։ Ազատագրական կռուի համար մենք ձեռք մեկնեցինք և թիւրք դրացիներին։ Ազնկցութեան փոխարէն նրանք մեզ սուր մեկնեցին, արեամբ ողողեցին մեր երկիրը։

Եւ քաջալերուած արեան գետերով, որոնք այժմ հեղեղում են Երևանեան նահանգը, բռնապետութիւնը ուզում է ատելութեան ու թշնամութեան ալիքները տարածել և վրացիական գաւառներում, այն վայրերում, ուր հաշտութեան գաղափարը դեռ բարձրագլուխ է և յաղթական։ Նրա իդէալն է՝ հայ-վրացիական ընդհարում։ Այդ իդէալի յաղթանակը կը լինի՝ ողբալի նախատինք քաղաքական Վրաստանին ու Հայաստանին, մի նոր հարուած այն գաշնակցութեան, որով ներշնչուած է գեղեցիկ, բայց ապաբախտ Կովկասը։

Հեռատես լինենք, վրացի ընկերներ։

Միասին ըմբոստանա՛նք արատաւոր թաթի դէմ։

ԿՈՏՈՐԱԾ ԼԵՀԱՍՏԱՆՈՒՄ

Լեհական քաղաքներում նոյնպէս հոսում է արիւնը։ Այնտեղ էլ, ազատութեան այդ քաջարի ռազմիկների հայրենիքում, ցարիզմը կատարում է սոսկումներ, անսովոր լրենց որակով ու քանակով։

Վարշավա ու Լոձ՝ դարձեալ մի անգամ կոտորածի թատերաբեմ դարձած՝ կրում են բռնութեան անխնայ ու անգութ հարուածները։ Ինչպէս Անդրկովկասում, լեհական փառունակ երկրի մէջ ևս՝ միապետութիւնը արեան ու սարսափի մէջ է ուզում խեղդել ազատութեան ծիլը, ժողովրդական տանջանքի անզուսպ աղաղակը։ Մի տարբերութիւն միայն։ Լեհաստանում չկայ մահմէտական խուժան և համիսլամական կրակով վառուած ամբոխ՝ ազատութեան ծարաւ ժողովրդի վրայ նետելու համար։ Խուժանի տխուր դերը այնտեղ կատարում է զինուորների ու կօզակների վոհմակը, որ սրով և կրակով մահ ու արիւն է տարածում փողոցներում ու հրապարակների վրայ։

Անդրկովկասեան արհաւիրքները անգամ, որոնք սուգով են պատել ամբողջ հայկական աշխարհը, անկարող են մոռացնել տալ մեզ եղբայր-ժողովրդի մեծ վիշտը։ Լի յարգանքով, գլուխ խոնարհած՝ բռնութեան զոհերի յիշատակի առջև, մենք յայտնում ենք լեհական յեղափոխութեան և նրա անվեհեր ու հերոս մարտիկներին մեր սրտաբուղխ հաճակրանքը ու անխախտ հաւատը՝ վերջնական աջողութեան։

Կեցցէ՛ ազատ Լեհաստանը։

Կեցցէ՛ ազատ ժողովուրդների դաշնակցութիւնը։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

„ԱՐԻՒՆ ԸՆԴ ԱՐԵԱՆ"

Թափօրներ կազմեցինք, այցի գնացինք մզկիթները, յարգանքով և սրտաբաց Թիւրք հիւրեր ընդունեցինք հայոց եկեղեցիներում, հաշտութեան և համերաշխութեան մասին խլացուցիչ ճառեր արտասանեցինք։

Բայց ի՞նչ օգուտ։

Ժողովներ կազմեցինք նահանգապետների մօտ, բաց արինք մեր սիրտը, „գարևոր հարևանութեան" ու „եղբայրութեան" մասին սրտայոյս քարոզներ կարդացինք, անէծք Թափեցինք նենգաւոր „շէյթանների" գլխին, սպառնացինք բաց անել նրանց դիմակը, նրանց դիւական ծրագիրը...

Սակայն ինչ օգուտ։

Մասնաւոր ժողովներին յաջորդեցին մեծադղորդ միտինգները. հռետորները՝ փաստաբան, իրաւագէտ, յեղափոխական, սօցիալիստ, Թիւրք, հայ, ռուս, վրացի, մեղադրական ճառեր արտասանեցին, դատարանով ու բանտով սպառնալիքներ եղան „նախապատրաստողների" և ղեկավարների հասցէին, հասարակաց բռնկած քննադատութիւնը նախատինքի էջեր ստեղծագործեց՝ լի անուններով ու ակնարկներով։

Դարձեալ անօգուտ։

Հանգստացած, օրօրի ենթակայ, խաբուած հայը ոխը հանած սրտից, մոռացած երէկւայ աղէտն ու եղեռնը, հանգիստ սրտով գործի գնաց, ձեռք առաւ քլունգը, բաց արեց խանութը, վերսկսեց ընդհատուած աշխատանքը...

Եւ ահա պայթեց որոտը։

Դաւադիր Թշնամին որ ստորաբար բուն էր դրել Բագուից շատ հեռու, դուրս նետուեց իր պահակից և սլացաւ անպաշտպան հարևանի վրայ։ Թալան, բռնաբարութիւն, հրդեհ, կրօնափոխութիւն, աւերած, սպանութիւն...

Թիւրք ինտելիգենտներ, կաշառուած սուլթանի ոսկիով, ոստիկաններ՝ հեղինակ սրիկայական ծրագիրների, աւազակաբարոյ խաներ ու բէգեր, յղփացած կոյր Թիւրք ժողովրդի քրտինք-աշխատանքով, պօլիտիկոսներ՝ սիրահար դաւերի ու խառնակութեան—այդ բոլոր մութ ուժերը, դարբնուած ցարիզմի ու համիսլամական դպրոցում, հրապարակ եկան օրը ցերեկով, անվախ, առանց ամօթի, և կատարեցին մեծագոյն ոճիրը, ամենաստոր գործը՝ մարդկային ձեռքի։

Ոճիրը սոսկում տարածեց։

Արեան և արտասուքի մէջ՝ դարձեալ մի անգամ հնչեց հաշտութեան կոչը, աղերսական հրաւէրներ ուղղւեցին Թիւրք հարևանութեան, խղճխղուղ կանայք ոճրագործների ոտներին փարած՝ յիշեցրին „միասին կերած հացը", դրացին դրացու դուռը բախեց, անկիւն, միջամտութիւն, շնորհ խնդրեց—բայց դարձեալ անօգուտ։ Ոճրագործութիւնը մնաց անողոք, չարագործը՝ ամբարտաւան...

Եւ ահա յուսահատ, վիրաւոր, անօգնական հայութիւնը, համբերութիւնը հատած, օրհասականի մռունչ արձակեց և կանգնեց Թշնամու դիմաց։ Կոտորածը ընդհարման փոխարկւեց, խողխողումը՝ կռւի։ Տների մէջ ուումբ պայթեց։ Հրացանների որոտը տիրեց շէն ու գիւղերին։ Եւ հայն էլ սկսեց կոտորել...

Դերերը փոխւեցին։ Դարևոր հ ա մ բ ե ր ո ւ թ ի ւ ն ը, որ հայ է կոչւում, նա որ ստրուկ մնաց, ոչպէս զի ոճրագործ չսեպւի, որ Թալանի տւեց իր տունը, իր աշխատանքը, նոյնիսկ իր ընտանեկան պատիւը, բայց երբէք չթալանեց, չքանդեց, չբռնաբարեց հարևանի տունը, ստացւածքը և պատիւը, գերագոյն յուսահատութեան հանդէպ, վիրաւոր ստորագոյն խաբէութիւնից, ցնցւեց իր ամբողջութեամբ, դէն նետեց խոնարհութիւնը և գոչեց՝ Ակն ընդական, Ատամն ընդ ատաման։

Ահա անխուսափելի հետևանքը ցարական անգթութեան, Թրքական դասը, տրւած հայ ժողովրդին։

Մեղաւորը մենք չենք։

Մենք ուզեցինք խաղաղ լինել,—մեզ վախկոտ սեպեցին։ Մենք ձգտեցինք դէպի քաղաքակրթութիւն, դէպի դպրոց,—մեզ քշեցին դէպի կռիւ դէպի արիւն։ Զէնքի տեղ մենք գրիչ վերցրինք, Թալանողի դերի փոխարէն՝ մշակողի դերը,—մեզ համարեցին Թուլամորթ, արժանի ոտնակոխ լինելու։ Մենք սէր քարոզեցինք,—մեզ պատասխանեցին ատելութեամբ, հալածանքով։

Եւ ատելութիւնն ու հալածանքը, սուրն ու զէնքը, կռիւն ու արիւնը հայի փ ե շ ա կ դարձրին, առօրեայ արհեստը՝ տանջւած և խաբւած հայութեան։

Մեղքը վատ հարևանի վզին։

Փետրուարեան սոսկալի օրերին՝ մեր հաշտութեան կոչը մնաց արհամարհւած, անլսելի. յորդորն ու խրատը՝ ապարդիւն։ Եւ երբ որոտաց հայդուկեան մօսինը, երբ փողոցներում երևաց վրիժառու, ինքնապաշտպան հայը, այն ժամանակ միայն Թիւրքը վար դրեց զէնքը, այն րոպէին միայն կանգ առաւ անմեղ արիւնը։

Երկու ամիս անցած, երբ Նախիջևանի եղեռնը սպառնում էր հիմնայատակ անել ամբողջ Երևանը, դարձեալ ապարդիւն, անլսելի մնաց խաղաղամիտ հայ ազգաբնակութեան աղերսն ու յորդորը, խրատն ու դիմումը։ Եւ միայն հրացանի որոտն ու ռումբի պայթիւնը սաստեց խելագար Թիւրք խուժանը, որը յետ քաշւեց, վայր դրեց արիւնոտ սուրը և չորս պատերի մէջ փակւեց...

Կեանքի դասն է այդ, անողոք ու հրամայական։

Անզէն հայեր, դուք էլ զինւեցէք։

Գութին՝ գութով, սուրին սրով պատասխանեցէք։

„ԴՐՕՇԱԿ"Ի ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ
(ՈՒՂԱՐԿՒԱԾ ՆԻՐՈՂԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ)

ԹԻՖԼԻՍ, 4 յունիսի

Ռուսական Հայաստանի վիճակը սարսափելի է և ծանր։ Հին-Նախիջևանի գաւառում մահմէտականների ձեռքով տասն օրից ի վեր սկսած են թալան, կողոպուտ, բռնաբարութիւն, սպանութիւններ։ Աւերմունքը տարածւում է դէպի Շարուրի, Օրդուբադի և Զանգեզուրի գաւառները։ Քրդական հրոսակախմբերը, անցնելով պարսկական սահմանից, անպատիժ կերպով խժդժութիւններ են կատարում ռուս ոստիկանութեան աչքերի առջև։ Մայիսի 24-ին Նախիջևանի հայոց շուկան ամբողջովին այրւեցաւ. այնտեղ եղած հայերը յուսահատ դիմադրութիւնից յետոյ՝ հանձնւեցան բոլորն և կոտորւեցին։ Վաճառականներ Աղամեան, Խալաթեան և

ուրիշներ այրեցին։ Թմբուլ գիւղում այրեցին 40 հայեր։ Կարմիր–վանքը և ուրիշ շատ եկեղեցիներ ենթարկեցին թալանի։ Ճանապարհները բռնած են թիւրքերով, որոնք թոյլ չեն տալիս մերձակայ տեղերից օգնութիւն հասցնել հայերին։ Ռուս կառավարութեան կատարեալ անտարբերութիւնը սիրտ է տալիս կողոպտող մահմէտականներին։ Համարձակութիւնը այնտեղ է հասել, որ մի քանի տեղերում ստիպում են հայերին մահմէտականութիւն ընդունել։ Զոհերի թիւը շատ մեծ է։ Վնասը միլիոնների է հասնում։ Նման դէպքերի երկիւղ կայ նոյնիսկ գլխաւոր կենտրոններում, ինչպէս Երևան և այլ քաղաքներ։ Կառավարութեան մեղսակցութիւնը ապացուցած է։ Նոր փոխարքայ Վարանցով–Դաշկովի անգործ վերաբերմունքը առաջ է բերել ընդհանուր ցասում։

ԲԱԳՈՒ, 5 յունիսի

Նախիջևանի գիւղերի բնակիչները՝ խմբուած Շխահմուտ գիւղում՝ պաշարուած են թիւրքերով։ Ազգաբնակութեան յոյսը՝ դրուած զօրքի և ոստիկանութեան վրայ՝ ունայն դուրս եկաւ։ Թալան, սպանութիւն։ Թիւրք–քրդական ահագին խմբերը ոպառնում են շատ հեռուն տարածել իրենց թալանը, օգտուելով այն հանգամանքից, որ այդ շրջանում հայերը փոքրամասնութիւն են կազմում։ Կասկած չկայ, որ այս ողբերգութիւնը վաղուց է պատրաստուած և որոշ ծրագրով։

ԵՐԵՒԱՆ, 5 յունիսի

Երևանի թիւրքերը կասկածելի դիրք են բռնել։ Կառավարութիւնը պերճախօս փաստեր ունի ձեռքին՝ պանիսլամական գաղտնի պատրաստութիւնների մասին, բայց կոյր է ձևանում։ Ընդհանուր վրդովմունք կայ փոխ–նահանգապետի դէմ, որ Նախիջևան գնալով՝ ստիպեց հայերին խանութները բանալ, որը և եղաւ սկիզբն յարձակման և կոտորածի։ Դէպի թիւրքերի ասածները հաւատ չկայ։

ԹԻՖԼԻՍ, 6 յունիսի

Երևանի լուրերը անհանգստացուցիչ են։ Մայիսի 10–ին թիւրքերը յարձակում գործեցին հայերի վրայ, որոնք յանկարծակի եկած՝ զոհեր տուեցին։ Հայերից սպանուեցին 8, վիրաւորուեցին 18։ Թիւրքերից՝ սպանուած 1, վիրաւոր՝ 2։ Յաջորդ օրը ընդհարումը արիւնահեղ եղաւ։ Քաղաքային հրապարակի վրայ մի թիւրք ատրճանակով փորձեց սպանել մի հայի. դա եղաւ կռիւ նախանշան։ Անմիջապէս քաղաքը տակնուվրայ եղաւ։ Շուկան փակուեց։ Լսուեց հրացանաձգութիւն։ Հայերը ունեցան 1 սպանուած, 1 վիրաւոր։ Թիւրքերի վիրաւորների և սպանուածների թիւը հասնում է 40–ի։ Կառավարութեան նենգամիտ և ստոր դիրքի պատճառով՝ Անդրկովկասը սպառնում է սոսկալի ոճիրների թատերաբեմ դառնալ։

ԹԻՖԼԻՍ, 7 յունիսի

Մայիսի 24–ին և 25–ին Երևանում ընդհարումները շարունակուեցին։ Հայերը հարբերութիւնից դուրս եկած, վճռեցին բուռն դիմադրութիւն անել և թիւրքերին մի դաս տալ։ Սպանուած են մօտ 100 թիւրքեր։ Վիրաւորները շատ աւելի են։ Մի քանի հարիւր թիւրքեր դիմեցին պարսից հիւպատոսին, պաշտպանութիւն խնդրելով։ Կառավարութիւնը մինչև այդ անտարբեր, միջամտեց։ Ջօրք դուրս բերուեց՝։ Քաղաքը յայտարարուած է պաշարման վիճակի մէջ։

ԹԻՖԼԻՍ, 7 յունիսի

Երևանում ընդհարումները շարունակւում են։ Հայերը հարբերութիւնից դուրս եկած, կատաղած թիւրքերի դաւադիր վերաբերմունքից, կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տուին։ Տեղի ունեցաւ արիւնահեղ կռիւ։ Հայերի կողմից՝ երկու սպանուած և երեք վիրաւոր. թիւրքերի կողմից 100 սպանուած և բազմաթիւ վիրաւորներ։ Կառավարութիւնը, տեսնելով հայերի տուած զգալի հարուածը միջամտեց։ Թիւրքերը վայելում են ոստիկանութեան յատուկ խնամքը։ Ցաղթուած՝ քաղաքի մէջ, մահմէտական ֆանատիկոս խմբերը գործում են անպատմելի բռնութիւններ շրջակայ գիւղերում։ Մուսուլմանները սրբազան կռիւ են յայտարարել հայերին։

ԹԻՖԼԻՍ, 7 յունիսի

Քաղաքը խուլ յուզմունքի մէջ է։ Տարածւող լուրերը աղմկայոյզ են։ Ոստիկանապետ Կօվալիով գաղտնի կերպով զինում է ռուս և թիւրք խուժանին պատկանող թափառաշրջիկներին։ Գիշերը պրիստաւները ժողովներ են գումարում մութ խորշերում։ Ոստիկանութիւնը փորձում է գրգռել վրացի ամբոխը ևս։ Ցայտնւում է, որ մի քանի ռուս սպաներ գաղտնօրէն սովորեցնում են թիւրքերին զինավարժութիւն։ Բացւած են անհաւատալի փաստեր։

ԹԻՖԼԻՍ, 12 յունիսի

Վերջին լուրերը յուզիչ են և եզակի կովկասեան պատմութեան մէջ։ 5,000 քիւրդ ծիաւորներ անցան պարսկաստ. սահմանը և յարձակում գործեցին հայ գիւղերի վրայ։ Շաբուրի շրջանը կրաբի և սրի է մատնուած։ Խանլըխլար գիւղում հայ փախստականները պաշարուած են 3,000 քիւրդերով և թիւրքերով։ Պաշարուածների մէջ են 120 ռուս զինուոր և մօտ 100 կօզակ։ Երեք օրւայ դիմադրութիւնից յետոյ՝ ռուս զինուորները յետ քաշուեցին դէպի երկաթուղային գիծը՝ պատրակելով թէ հրանիւթ չկայ։ Ժողովրդի վիճակը անյայտ է։ Հաղորդակցութիւնը կտրուած։ Քրդերը փորձում են առաջանալ դէպի Դավալու, Ղամարլու և նոյնիսկ Երևան։ Ենթադրւում է, որ դրանք համիդիականներ են։ Ամբողջ Երևանի նահանգում, բացի Ալէքսանդրօպոլի շրջանից, կոտորածն ու թալանը ընդհանուր է։ Կառավարչական ստոր քաղաքականութեան ստեղծած վիճակը ողբալի է։ Ցարիզմը և սուլթանիզմը միացած՝ թև են տալիս մահմէտական ամբոխին՝ ընդդէմ հայ տարրի։

ԹԻՖԼԻՍ, 16 յունիսի

Նորանոր ընդհարումներ։ Խանլըխլար գիւղը հաւաքւած հայերը երեք օր շարունակ դիմադրեցին իրենց պաշարող թիւրքերին և քիւրդերին։ Յունիսի 15–ին ռուս զինուորները յարձակում գործեցին պաշարողների վրայ և նրանցից սպանեցին 150 հոգի, գերի վերցրին 88։ Համիդիական քրդերը անցան սահմանը Օլթիի և Իգդիրի մօտ։ Ընդհարում տեղի ունեցաւ նրանց և սահմանապահ զինուորների միջև։ Ռուսների կողմից սպանուեցին 15 զինուորներ և մի սպայ։ Համիդիական շարժումը ընդունում է սպառնական կերպարանք։ Երևանի ընդհարումը շատ ծանր էր։ Հայերի ցոյց տուած դիմադրութիւնը ստիպեց թիւրքերին հաշտութիւն խնդրել։ Հայերը յայտնեցին, որ թիւրքերի ամէն մի փորձին կը պատասխանեն ամենախիստ միջոցներով։ Նախիջևանի շրջանում զոհերի թիւն է 260։ Մօտ տաս հազար հայ կարօտ են նիւթական օգնութեան։ Թիֆլիսի հայ ժողովուրդը պահանջեց կառավարութիւնից՝ ազատութիւն զէնք կրելու, ինքնապաշտպանութեան համար։ Փոխարքայի անգործութիւնը սիրտ է տալիս թիւրքերին։ Հայերի մի պատգամաւորութիւն խնդրեց պարսից շահին, որ անցաւ Կովկասով Եւրոպա գնալու, հովանաւորել Պարսկաստանի հայերին։ Ցեղավոխական խմբեր են կազմւում՝ անզէն ժողովրդին պաշտպանելու համար։ Ձեռք են բերուած պաշտօնական թղթեր, որոնք արտացոլում են կառավարութեան մասնակցութիւնը վերջին սանդրերի մէջ։

ԲԱԳՈՒ, 17 յունիսի

Նորագոյն լուրերը աւելի ու աւելի վրդովեցուցիչ են.

զինւած են շրջաբերականներ, թիւրքերէն լեզւով, որոնցով շէյխ և մոլլաները մահմէտականներին հրաւիրում են միանալ և միահամուռ ուժերով կռուել քրիստոնեաների դէմ: Համիսլամական գործակալները թւով շատանում են Անդրկովկասում: Բթամիտ կառավարութեան լարած ինտրիգը հայերի դէմ աւելի առաջ է գնում, քան ինքը կարծում էր: Երևանի նահանգի իշխանութիւնը պահանջում է նոր զօրք և կրկնակի ուժեր:

ԹԻՖԼԻՍ, 18 յունիսի

Հայ-թիւրքական կռիւը շարունակւում է՝ առանց նւազման: Երևանի շրջանի մէջ՝ հայերը համբերահատ՝ յարձակում գործեցին այն թիւրք գիւղերի վրայ, որոնք աղէտալի դէպքերի միջոցին յայտնի էին դարձել իրենց ոճիրներով: Հայ յեղափոխական կոմիտէները հրատարակեցին շրջաբերականներ, ազդարարելով, որ կռիւը կը լինի անողոք և «ատամն ընդ ատաման» թիւրքերի դէմ, որոնք հայերի կոչերին, դէպի համերաշխութիւն և եղբայրութիւն՝ պատասխանեցին սրով, կրակով և բռնութիւններով: Երևանի թիւրքերը, սարսափած իրենց զոհերի քանակից, հաշտութեան առաջարկ արին: Հայերը, չվստահելով, լուրջ երաշխաւորութիւն են պահանջում: Գեներալ Ալիխանով, մահմէտական, և փոխ-նահանգապետ Տալանովսկի, իշխան Գ. Լիցինի նախկին թիկնապահը, որոնք ուղարկւած են Նախիջևան կարգը վերահաստատելու, հանդիսացան իբրև հովանաւորներ կոտորածը սարքող մահմէտականների: Իշխան Վօրոնցով-Դաշկովի չարամիտ քաղաքականութեան ապացոյցներից մէկն էլ այդ է: Հայերը ամէն տեղ աշխատում են զինւել, չվստահանալով ոչ կառավարութեան և ոչ էլ մահմէտականների հաւաստիացումներին:

ԴԷՊՔԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԳԱՒԱՌ

Թիֆլիս, 12 մայիսի

Բագւի մէջ սկզբնաւորւած քաղաքականութիւնը տարածում է գտնում և այլ գաւառներում: Թիւրք ամբոխի մոլեռանդութիւնը, գրգռւած ոստիկանութեան ձեռքով, այլևս սահման չէ ուզում ճանաչել: Աղեխարշ դէպքերի կենտրոնը այժմ Հին-Նախիջևանի գաւառն է:

Ստացւող լուրերը ծանր են և յուզիչ:

Բագու, 13 մայիսի

Նախիջևանի ջարդը սկսւեց մայիսի 12-ին, միաժամանակ քաղաքում և գիւղերում: Քաղաքում կողոպուտի է ենթարկւած միայն բազարը, ուր գտնւող հայերին սրի անցկացրին: Քչերը կարողացան ազատւել: Առ այժմ գտնւած են մօտ երեսուն դիակներ, որոնց թւում կարապետ Աղամօվի, նրա փեսայի, գործակատարի, երեք Խալաթեանների: Տեղական իշխանութիւնը անգործութեան աններելի նշաններ ցոյց տւեց: Զօրքը վրայ հասաւ երկու ժամ յետոյ միայն և բաժանւած զօրախմբերի՝ տեղ բռնեց թաղերի մէջ: Լուրերին նայելով զոհերի թիւը հարիւրից աւելի է: Ջահուկցիների և միւս հայ գիւղերի դրութիւնը ծանր է: Զոհերի թիւը որոշ չէ: Շխմահմուտ գիւղում հաւաքւել են Նողարապատ, Դիզլի, Ուզունօբա, Դիդուվար, Խալիլու, Քիւլթափա գիւղերի բնակիչները: Հաջիվար գիւղը այրել են:

Պետերբուրգ, 13 մայիսի

Անդրկովկասից ստացւող լուրերը վրդովեցուցիչ են: Հայ-թիւրքական ընդհարումները դաւադիր ծրագրի արդիւնք պէտք է համարել անկասկած: Պարսկաստանից թիւրք և քիւրդ հրոսակախմբերի սահման անցնելը և և յարձակումներ գործելը — ապացոյց է, որ տեղական իշխանութիւնը ոճրագործութեան հասած անտարբերութեան է հասել:

Երևան, 14 մայիսի

Նախիջևանի առաջին սպանութիւնը պատահում է այսպէս.—Մի թիւրք անյայտ չարագործների ձեռքով սպանւում է քաղաքի ծայրում, Ալիապատ հայ գիւղի ճանապարհին: Թիւրքերը սպանութիւնը անպայման հայերին վերագրելով, գրգռւում են հայերի դէմ: Մի քանի մութ անձինք դիտմամբ կրակի վրայ իւղ են ածում: Դէպքը տեղի է ունենում երեկոյեան ժամը 9-ին. իսկ առաւօտեան թիւրքերը օր ցերեկով սպանում են մի բոլորովին անմեղ հայի: Նոյն օրը ճաշին վիրաւորւում է մի ուրիշ հայ. յետոյ երրորդը: Միւս օրը Ջահուկ գիւղի թիւրքերը, Շխմահմուտ հայաբնակ գիւղից անցնելիս, իրենց տաւարները հայերի արտերի մէջ են բաց թողնում, որի պատճառով թիւրքերի ու մի հայի մէջ կռիւ է ծագում. հայը թիւրքերից մէկին սպանում, իսկ միւսին վիրաւորում է: Սպանւած թիւրքի համագիւղացիները, վրէժխնդրութեամբ լցւած, մի քանի հարիւր անձով (մեծամասնութիւնը զինւած) լցւում են ոստիկանատուն բողոքելու և հետեւանքին չսպասած՝ յետ են վերադառնում և Շխմահմուտի ամբողջ հօտը քշում, տանում: Տեղի է ունենում փոխադարձ կատաղի հրացանաձգութիւն: Այդ դէպքից յետոյ արդէն թիւրքերի կազմակերպւած յարձակումը տեղի ունեցաւ: Երէկ ահագին քանակութեամբ թիւրքեր մի հայի տան վրայ յարձակւեցան: Նոյն գիշերը զինւած թիւրքեր Խալիլու հայ գիւղը մտնելով՝ ամենաբարբարոսաբար կտոր-կտոր են անում յայտնի հարուստ Խաչատուր Բաբասեանին իր կնոջ և մօր հետ: Միւս գիւղերից եկող լուրերը նոյնպէս շատ ծանր են:

Թիֆլիս, 14 մայիսի

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ Նախիջևանի հայերն էլ, ինչպէս ուրիշ դէպքերում, զոհ եղան խ ա բ է ո ւ թ ե ա ն: Նախիջևանի քաղաքային աւագը, Ռահիմ խան Նախիջևանցին, դիմելով հայերին, որոնք զգուշութեան համար խանութները չէին բանում, յորդորում, աղերսում է նրանց գնալ իրենց գործին, բաց անել խանութները, հաւատացնելով, որ խաղաղութիւնը վերջնական է և ինքը երաշխաւոր է ապահովութեան համար: Հայերը հաւատում են և գնում շուկայ: Հէնց որ բաց են անում խանութները, անմիջապէս տեղի է ունենում թիւրքերի յարձակում, կոտորած և հրդեհաձգութիւն: Թիւրք ամբոխը զինւած էր բերդաններով, ատրճանակներով և խենջալներով: Մի՞թէ քաղաքային աւագը անպատիժ պիտի մնայ այդ դարշելի վարմունքի համար:

Թիֆլիս, 15 մայիսի

Երէկ կէս վաշտ զինւորներ հասան Թմբուլ այն ժամանակ, երբ հրդեհը արդէն բռնել էր ամբողջ գիւղը: Գիւղի մեծ մասը կողոպտւած է: Քսանից աւելի սպանւածներ կան և շատ վիրաւորւածներ: Հայ և թիւրք հոգևորականութեան մի քանի ներկայացուցիչներ աշխատում են խաղաղեցնել թիւրք ամբոխը, բայց յորդորները կազդեն կատաղած և անպատիժ կողոպտելու հնարաւորութիւն ունեցող ամբոխին միայն այն ժամանակ, երբ նա կը տեսնէ բաւարար քանակութեամբ

սուլիններ։ Ալէքսանդրոպոլից ճանապարհ ընկած բժիշկները չեն կարողանում Նախիջևան գնալ։ Յարձակում է գործւել Գիւզնուտի և Փառակայ գիւղերի վրայ։ Ամենից առաջ անհրաժեշտ է զինւորւած ուժ։

Երևան, 16 մայիսի

Նախիջևանի և շրջակայ գիւղերի հայերին հասած սարսափներն ու թշւառութիւնները նկարագրել անկարելի է։ Թեմական առաջնորդից և ուրիշ անձերից ստացւած հեռագիրների համաձայն՝ քաղաքում սպանւած և վերաւորւած հայերի թիւը 100-ից աւելի է։ Վեց հոգի այրւած են։ Գիւղերում տեղի են ունեցել սպանութիւններ, կողոպուտ, հրդեհադրութիւններ։ Մի քանի գիւղերից անասունները քշել տարել են։ Գիւղացիներից շատերը ամէն ինչ թողնելով, հաւաքւում են քաղաք։ Կարիքը ծայրայեղ է։ Անհրաժեշտ է շուտափոյթ և լայն նիւթական օգնութիւն։ Թէ ինչո՞ւ մինչև հիմա զօրք չէ ուղարկւած — մնում է գաղտնիք։ Յարձակում գործեցին նոյնիսկ եկեղեցիների և վանքերի վրայ։

Թիֆլիս, 17 մայիսի

Կամաւոր սանիտարական խումբ ուղարկւեց Նախիջևան՝ վնասւածներին օգնելու։ Սակայն խումբը տեղ չէ կարողանում հասնել, որովհետև ճանապարհները բռնւած են թիւրքերով։ Կառավարութիւնը նոյնիսկ բժշկական օգնութեան գնացողների համար ճանապարհ չէ բաց անում։ Վնասւած գաւառին սպառնում է սով։ Պետական գանձարանից դեռ ևս մի օգնութիւն չի եղել։ Օգնողները դարձեալ հասարակական շրջաններն են։ Փոխարքան կարգադրեց, որ հանգանակւած գումարները բաժանելու համար յանձնւեն պաշտօնական անձանց, որոնց ուղղամտութեան ոչ ոք չի հաւատում։

Նախիջևան, 24 մայիսի

Գիւղերում դեռ ևս յարձակումները չեն վերջացել։ Զիւանշիրի կողմերից ահագին քանակութեամբ ձիաւոր և զինւած թիւրքերը շրջապատել են Հայարնակ Ղազանչի գիւղը, որը ամբողջ մի շաբաթ կռւել է տեղական թիւրք գիւղերի հետ։ Այժմ էլ դրանց վրայ աւելացել են Զիւանշիրի կատաղի թիւրքերը։ Վերջին ընդհարումների հետևանքը դեռ ևս յայտնի չէ։ Պատմում են, որ բաւական քանակութիւնով թիւրքեր են սպանւել Ղազանչի և Զնաբերդ հայ գիւղերում։ Շէյխ-ուլ-իսլամը Օրդուբաթ է ուղևորւել։ Վնասւածներ և բաւական սպանւածներ կան հայերից և Գողթանի գիւղերում (Ալլահում, Նասրվանում, Փառակում և ն)։ Դեռ ևս կողոպտւած ապրանքները չեն գտնւած և ոչ էլ խուզարկութիւններ կատարւած։ Ոստիկանութիւնը յամառութեամբ հրաժարւում է խուզարկել և գտնել թալանը։ Բռնաբարւած և փախցրած են շատ հայ կանայք և աղջիկներ։ Գիւղերում սպանւածների դիակները դեռ ևս ընկած են փողոցներում։ Թիւրքերը սպառնում են հայերին, որ չհամարձակւեն իրենց անունները իշխանութեան տալ։

Պարսից, 7 յունիսի

Դրութիւնը Անդկովկասում ժամ ժամ ընդունում է ծանր կերպարանք։ Թալանները, հրդեհադրութիւնները ու կոտորածները, որոնք սկսւած էին տաս օրից վեր Հին-Նախիջևանի գաւառում, այժմ տարածւում են Շաբուրի, Օրդուբատի, Զանգեզուրի և Ջիվանշիրի գաւառները։ Քրդական հրոսակները պարսկաստանից անպատիժ կերպով անցնում են ռուսական սահմանը և չլսւած անգթութիւններ գործում։ Նախիջևանի հայերը մի յուսահատ դիմադրութիւնից յետոյ ենթարկւեցին մեծ վնասների։ Ռուս ոստիկանութիւնը և զինւորները անտարբեր են։ Համարեա բոլոր հայերի խանութները թալանւեցին և վերջն էլ հրդեհւեցին։ Մի քանի վաճառականներ դիմադրութիւն ցոյց տալու պատճառով կենդանի այրւեցին։ Թմբուլ գիւղում 40 մարդ-մեծ մասամբ կանայք ու երխաներ անխտիր՝ ողջ ողջ այրւեցան։ Նշանաւոր կարմիր վանքը ինչպէս նաև ուրիշ եկեղեցիներ թալանւեցան և պղծւեցան։ Ճանապարհները բռնւած են մահմէտականներով, որոնք թոյլ չեն տալիս անցնել նրանց, որոնք հայերին օգնութեան են գալիս։ Զոհերի քանակութիւնը, որ դեռ հաշւած չէ, չափազանց մեծ է։ Դիակները մնում են կիսւած փողոցներում։ Նոյնիսկ կենտրոնները, — Թիֆլիս, Բաթում, Բագու, Երևան սպառնալիքի տակ են։ Եղել են դէպքեր, երբ թիւրքերը ստիպել են հայերին ընդունելու մահմէտականութիւն։ Կենտրոնական կառավարութեան դաւաճան մասնակցութիւնը հաստատւած է։ Կովկասի նոր փոխարքայ իշխան Վորոնցով-Դաշկովի կրաւորական դիրքը առաջ է բերում ընդհանուր ցասում։

Բագու, 8 յունիսի

Գեներալ Ալիխանով ուղարկւեց Նախիջևանի գաւառը։ Հայ ազգաբնակութեան աննկարագրելի աղէտի պատճառը երկու ազգութիւնների ընդհարումը չէր, այլ զինւած թիւրքերի յարձակումը անզէն հայերի վրայ։ Յարձակումը վաղուց և խնամքով կազմակերպւած էր։ Թիւրք ղեկավարների դռների վրայ նախապէս կպցրած էին կարմիր թանաքով գրւած թղթեր, որոնց մէջ օգնութեան կոչ էր արւած Ալլահին և Մահմադին։ Տեղական իշխանութիւնը և զօրքը իբր թէ անզօր գտնւեցին դիմադրել կողոպտիչներին, թէև նրանց ցրւելու ու սանձելու համար բաւական էր հրացանի մի հարւած միայն։ Հայերը իրենց բոլոր զոհերը տւեցին շուկայում, ուր նրանք դուրս էին եկել շնորհիւ ոստիկանութեան ստիպողական պահանջի և Նախիջևանի խաների երաշխաւորութեան։ Նրանք խաբէութեան զոհ եղան, կողոպուտը կատարւում էր ամենալայն ազատութեամբ։ Թիւրքերը հրաւիրել են երկաթուղային փականագործներին, հայերի երկաթեայ դրամարկղները կոտրել տալու նպատակով։ Հայկական հարևան գիւղերը ենթարկւեցին յարձակման՝ պայմանաւորւած ժամին. ամեն ինչ ջարդւում և թալանւում էր նախօրօք որոշւած կարգով։ Թալանի և կոտորածի ղեկավարները կրում էին ֆէս և կանչում. „Լա՜ Ալլա“։ Իրենց եռանդով աչքի էին ընկնում ջաղաբացիները, առաջնորդ ունենալով իրենց տանուտէրին, որը կռւի էր բռնւել գաւառապետի հետ Ալագեազմազրի վրայ յարձակելու ժամանակ, որտեղ և բռնւեցին նրա երկու ընկերները։ Գաղանութիւնները չափ ու սահման չունեն։ Շատ կանայք բռնաբարւած են, երեխաներ գցւած գետը։ Վանքերը պղծւած և կողոպտւած են։ Շխամհմուդ հաւաքել են բազմաթիւ գիւղացիներ շրջականներից. նրանք զրկւած են ամէն ինչից. գաղթը ընդհանուր է. սով է սպառնում։ Ուշադրութեան արժանի է այն փաստը, որ ոչ մի մահմէտական չէ վնասւել նոյն իսկ այն գիւղերում, ուր ազգաբնակութեան ճնշող մեծամասնութիւնը հայերն են, մինչդեռ շատերը հայերից սպանւած և անպատւած են իրենց հարևանների ձեռքով։ Հայերի տնտեսական քայքայումը, որը այս ջարդերի գլխաւոր նպատակն էր, լիովին իրագործւած է։

Նախիջևան, 9 յունիսի

Փոխարքային հաղորդւեց Ամենաւիրկչէի յափշտակութեան մասին։ Շախահմուտցի քաջերի մի խումբ ցրւեց աւարառուներին, յետ խլեց սրբութիւնը։ Երրորդ օրն է քաղաքում և շրջակայ գիւղերում անարգել տանում են յափշտակւած գոյքեր։ Հայոց յաջորդը դիմեց կառավարութեան՝ պահանջելով կալանաւորել յանցաւորներին և յափշտակիչներին—բայց անօգուտ։ Բատալիօնի գալուց յետոյ իսկ հանգիստ իրեղէններ են կրում դէս ու դէն։ Թիւրքերը դատարկում են իրենց խանութները, որպէս զի յետոյ յափշտակութեան յանցանքը գցեն հայերի վրայ։ Ցափշտակւած է Երևանից բերւած ապրանքի մեծ քանակութիւն. Ղվրախում, Խոկում, Դարալագեազում և ուրիշ տեղերում հայերը վերին աստիճանի վտանգաւոր վիճակի մէջ են։

ԵՐԵՒԱՆԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

(ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ)

Երևան, 4 յունիսի

Վերջին օրերը կարծէք պատերազմի դաշտում լինենք։ Դէպքերը բուռն են և ցնցող։

Նախիջևանի աղէտից յետոյ՝ երևանցիները նոյնպէս սկսեցին պատրաստւել։ Հայերի և Թիւրքերի տրամադրութիւնը ծայրայեղ կերպով գրգռւած էր։ Հայերը իրենց պահում էին խիստ զսպւած և ամէն կերպ աշխատում էին խոյս տալ ռևէ ընդհարումից Թիւրքերի հետ։

Կոտորածից դեռ մի քանի օր առաջ Երևանում սկսեցին երևալ Թիւրքերի նոր դէմքեր, որոնց մեծամասնութիւնը եկած էր հայերի բարիքները վայելու։ Դժւար է մոռանալ մի քանի Թիւրք անձնաւորութիւններ, որոնք երեկոյեան անցնում էին գլխաւոր փողոցով և ուշադրութեամբ դիտում էին թէ հիւրանոցները և թէ նրանց մօտ գտնւող տները՝ երևի կոտորածի ժամանակ նրանց վրայ յարձակւելու դիւրութիւններ ստեղծելու համար։ Անւանի մահմէտականները հաւատացնում էին ազդեցիկ հայերին կոտորածի նախօրդ օրն իսկ, որ Թիւրքերի կողմից կոտորածի ռևէ առիթ չի տրւի. Նրանք երդւում էին ղուրանով և իրենց բոլոր սրբութիւններով և խընդրում հայերին, որպէս զի սրանք ևս միջոցներ ձեռք առնեն հայերին խաղաղեցնելու։ Բայց դժբախտաբար Թիւրքերի հաւաստիացումները սուտ դուրս եկան, ինչպէս միշտ։

Մայիսի 23-ին, երկուշաբթի, ցերեկւայ ժամը 2-ին, շուկայի զանազան մասերում Թիւրքերը միաժամանակ սկսեցին հրացանաձգութիւն հայերի դէմ, որոնք 20-ի չափ սպանւած և վիրաւորւած ունեցան. Թիւրքերից վիրաւորւեցին միայն երկուսը, որոնք հաւանօրէն զարկւած են իրենց ցեղակիցների ձեռքով պատահմամբ, որովհետև հայերն այդ օր առհասարակ զէնքի չդիմեցին։ Սարսափելի էր տեսարանը, երբ անց էին կացնում հայերի անմեղ զոհերին՝ սպանւածներին ու վիրաւորւածներին։ Ծանր էր տեսնել այդ անմեղ նահատակներին։

Կոտորածը սկսելուց յետոյ՝ Թիւրքերը սկսեցին շտապով փախչել և ժողովւել իրենց Թաղերում։ Պահապանների հսկողութեան տակ նրանք խմբերով տուն էին դառնում։ Նոյն միջոցին, երբ մի խումբ Թիւրքեր անցնում էին քաղաքային այգու մօտով, լսեցին հրացանների պայթիւններ. այս ու այն կողմից սլանում էին գնդակներ։ Հայերի տրամադրութիւնը ծայրայեղ գրգռման մէջ էր, բայց բոլորն էլ իրենց զսպում էին, սպասելով տեսնել, թէ կառավարական պաշտօնեաները ի՞նչպէս կը վերաբերեն կոտորածի հեղինակներին։ Այդ միջոցին յայտնւեց նահանգապետը զինւորների հետ միասին. նա համոզեց հայերին կրակ չ'անել։

Միւս օրը առաւօտեան հայերը համախմբւած փողոցում՝ պահանջում էին, որ իրենց յանձնւեն չարագործները։ Նահանգապետի մօտ հաւաքւեցան և Թիւրք խաները և պաշտօնապէս յայտարարեցին, որ կոտորածի հեղինակները Թիւրքերն են և մատնացոյց արին երեք Թիւրքերի, որոնց նկատմամբ նահանգապետից պահանջեցին ամենախիստ պատիժ։ Այդպիսով հայերին հանգըստացնել աշխատեցին. բայց այդտեղ ևս Թիւրքերն իրենց սովորութեան հաւատարիմ մնացին. փոխանակ գլխաւոր ոճրագործներին՝ նրանք ներկայացրին, իբրև յանցաւորներ, ինչ որ խեղճ ու կրակ համալներ։

Այսպիսի մի զիջում ի՞նչ արժէ կարող էր հայերին չէր կարող հանգստացնել։

Ամսի 24-ին, ժամը 12-ին, երբ քաղաքային ոստիկանատան մօտ կանգնած էինք, յանկարծ մեզանից ոչ հեռու, հէնց ոստիկանատնից, լսեց հրացանի պայթիւն, որ մեզ բոլորիս ապշեցրեց։ Այդ պայթիւնին յաջորդեցին անթիւ պայթիւններ հայերի և Թիւրքերի կողմից քաղաքի զանազան մասերում և սկսւեց ջ ա ր դ։ Այդ ժամանակ հայերն արդէն չկարողացան իրենց զսպել։ Ամբողջ գիշերը շարունակւեց անընդհատ հրացանաձգութիւն քաղաքի բոլոր մասերում։ Շատերը սպասում էին յարձակում հայերի Թաղերի վրայ Թիւրքերի կողմից, սակայն հայերը շնորհիւ իրենց օրինակելի կազմակերպութեան, կարողացան խնամքով պահպանել իրենց Թաղերը։ Այդ և յաջորդ օրը, ամսի 25-ին, Թիւրքերը զոհերի մեծ քանակ ունեցան, հարիւրից աւելի, իսկ վիրաւորներ աւելի շատ։ Առաւօտեան հայերը երեք ռումբ նետեցին մի Թիւրք տան վրայ, ուր մեռան մօտ 20 մարդ։ Զոհերի այդ քանակը խիստ ճնշող ազդեցութիւն ունեցաւ Թիւրքերի վրայ, որոնք այլևս չհամարձակւեցան բաց կռւի դուրս գալ։ Հայ կռւողները իրենց անձնւիրութեամբ և գործը վարելու ընդունակութեամբ ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւեցին և վաստակեցին նոյնիսկ ռուսների համակրութիւնը։ Եթէ նրանք չլինէին Թիւրքերը ամբողջ քաղաքը կ'աւերէին։ Թիւրքերը մի քանի անգամ նոյնիսկ փորձեցին այրել հայերի խանութները, որոնք առաջուց կաւիճով նշանակւած են եղել։ Նոյն օրը հայերն ու Թիւրքերը ժողովւեցան նահանգապետի մօտ՝ հաշտութիւն կայացնելու համար։ Այդ բանին յատկապէս ձգտում էին Թիւրքերը, որոնք մեծ կորուստներ ունեցան։

Երեկ հայերը ներկայացրին նահանգապետին առաջարկներ, որոնց վրայ պէտք է հիմնւի խաղաղութիւնը։ Ահա այդ հանրագրի պատճէնը.

„Փետրուարի և մայիսի անցքերը հաստատում են, որ դրանց հեղինակները եղել են մահմեդականները, ուստի և ամբողջ պատասխանատուութիւնը ընկնում է նրանց վրայ։ Յաճախակի փորձը ցոյց տուեց մեզ, որ մահմեդականների հաւատարմութիւնները, անկարգութիւնները չվերսկսելու գործում, մեզ հաւատ չեն ներշնչում և չեն երաշխաւորում կեանքի խաղաղ ընթացքը։ Ուստի և մենք յայտարարում ենք,—խաղաղութիւնը վերականգնելու համար—ցանկալի և անհրաժեշտ է, որ մահմեդական ազգաբնակութիւնը իրեն հանգիստ պահէ, հակա-

ռակ դէպքում, մենք ստիպուած կը լինենք նրանց դիմադրել ծայրայեղ միջոցներով։ Քաղաքի վերջնական խաղաղացման համար մենք խորհուրդ ենք տալիս մահմեդականներին իրենց միջից քշել անկարգութիւններ կազմակերպողներին և հեղինակներին Կովկասի սահմաններից դուրս։ Նկատի ունենալով այդ՝ վերջին դէպքերի և նրանց ապագայ հետևանքների պատասխանատուութիւնը մենք մեզ վրայ չենք առնի։ Այլ և նկատի առնելով ազգաբնակութեան անապահով վիճակը՝ ներկայ պայմաններում անհրաժեշտ է՝ դադարեցնել Երևանի նահանգում տիրող հայերին զինաթափ անելու միջոցները, մանաւանդ որ հայերը իրենց զէնքերը ի չարը գործ չեն դնում, այլ աշխատում են գործ դնել միայն ինքնապաշտպանութեան սահմաններում. ցանկալի է նոյնպէս, որ պաշտօնական լինեն Երևանի ստիկանապետը և պրիստաւի օգնական Մէհմէտ բէկ Վէղերովը"։

Ըստ երևոյթին այդ հանրագիրը լաւ տպաւորութիւն է թողել նահանգապետի վրայ։ Թիւրքերը պաշտօնապէս խոստովանեցին, որ ջարդը և անկարգութիւնը առաջացնողն ու սկսողը իրենք մահմեդականներն են, որի մասին նահանգապետը արձանագրութիւն կազմեց։ Նահանգապետը խօսք տուեց զինաթափ չանել ազգաբնակութիւնը, միայն զինաթափութեան համար խուզարկութիւններ կը կատարուին այն տներում, որտեղից հրացանաձգութիւն կը լինի։

Երէկւանից սկսած հայերն ու թիւրքերն երաշխաւորեցին խաղաղութեան համար և խօսք տուեցին նահանգապետին, սպանութիւնների կրկնութիւնների դէպքում, չարագործներին յանձնել կառավարութեան։ Հակառակ այդ բանին՝ մասնակի սպանութիւններ և հրացանաձգութիւնը շարունակւում են։ Խանութները բոլորը գոց են։ Քաղաքից շատերը հեռանում են։ Տրամադրութիւնը ընկճուած է։ Երեկոյեան ժամը 8½ յետոյ ոչ ոք չի երևում։ Թիւրքերը շտապով տեղափոխւում են հայկական մասերից դէպի թիւրքականը։ Ոմանք կարծում են, որ երկար ժամանակ հաշտութիւն չի կարող տեղի ունենալ և թիւրքերը վաղ թէ ուշ կը փորձեն վրէժխնդիր լինել հայերից այն մեծ զոհերի համար, որը նրանք ունեցան Երևանում։

Թէ քաղաքի և թէ գիւղերի բնակիչները մտածում են զինուելու մասին։ Այսօր 7-րդ օրնէ, որ քաղաքում կեանքը բոլորովին մեռած է, և երևի շուտով չի վերականգնի, որովհետև խիստ ուժեղ կերպով է զարգացել թշնամութիւնը երկու տարրի միջև։ Եւ թող անիծուի նա, որ հարկաւոր գտաւ ստեղծել այս տխուր պատկերը։ Ի նչով պիտի վերջանայ այս բոլորը։

Սարսափելի տեղեկութիւններ են ստացւում գիւղերից, ուր անինայ կերպով կոտորում են և ոչնչացնում ամբողջական գիւղեր երկու կողմից էլ։ Ազգաբնակութեան ներկայ թշւառ կացութիւնը քայքայիչ է։ Զօրքերը հետևում հասնում են։ Ընդհանուր կարծիք է, որ դիտմամբ զինուորների գալը ազդարարւած է։

Այսօր երկուշաբթի 8-րդ օրն է, որ շուկան փակ է։ Թիւրք ազգաբնակութիւնը խիստ նեղւում է այդ բանից, և այդ պատճառով նրանց մէջ սկսւել է խռովութիւն։ Մանրավաճառները հայհոյում են այն խմբին, որ իրենց այդպիսի կրտիրական վիճակի հասցրեց։ Եթէ խանութները շուտ չը բացուին, թիւրքերը շատ կը նեղւեն իրենց մօտ ալիւր չը գտնուելու պատճառով։ Հայերը իրենց թաղերում ամեն տեսակ մթերք ունին։

Անկարելի է չը յիշատակել մի սոսկալի դէպք։

Անկարգութեան առաջին օրը, երբ հայերը իրենց զսպում էին, թիւրքերը սպանեցին մի հայ վրդովեցուցիչ պայմաններում։ Երևանցի Սահակեանը իր կաշեգործարանում բանւոր թիւրքերին գլուխը ժողոված՝ բացատրում է եղել նրանց հայերի հետ խաղաղ ապրելու կարևորութիւնը։ Այդ նոյն րոպէին թիւրքերը շուկայից լուր են բերում թէ քաղաքում ջարդ սկսուեց. անխիղճ բանւորները անմիջապէս գնդակահար են անում գործարանի տիրոջը՝ Սահակեանին, կիսակենդան գցում են գետի մէջ և ապա սկսում քարկոծել, և այդ հրէշաւոր միջոցով էլ սպանում են նրան։

Թիւրքերը հեռագրել են Բագու, թէ հայերը իրենց կոտորում են, ուստի օգնութիւն են խնդրում։ Երևի նրանք էլ գիտեն, որ համիսլամական գլխաւոր գործակալները այնտեղ են գտնւում...

Լոնդոն, 7 մայիսի

Երէկ թիւրքերը յարձակեցան հայերի վրա Երևանում։ Հայերը յանկարծակիի եկած, ունեցան ութ սպանուած և 18 վիրաւոր։ Թիւրքերի կողմից մէկ սպանուած և երկու վիրաւոր։ Այս առաւօտ ժամը 4-ին մի թիւրք քաղաքային այգու մէջ հրացան արձակեց հայերի վրայ, որից առաջացաւ մեծ ընդհարում։ Հայերը ունեցան մէկ սպանուած և մէկ վիրաւոր։ Թիւրքերի կողմից սպանուածների և վիրաւորների թիւը 40-ից անցէ—մեծ մասամբ սպանուած։ Կռիւը շարունակւում է։

Երևան, 26 մայիսի

Զորորդ օրն է քաղաքում ամբողջ կեանքը դադարել է։ Ժամ առ ժամ սպասում են կոտորածի վերսկսվելուն. Սով է։ Միս չը կայ։ Առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել բազարում, մայիսի 23-ին։ Այդտեղից կոտորածը տարածւեց քաղաքի ծայրերում։ Աստաֆեան փողոցի մօտ մի թիւրքի տան մէջ, պատնէշներով շրջապատուած՝ հայերը ռումբ են նետել, որից սպանւել են 8-ից աւելի։ Յայտարարուած է զինուորական դրութիւն։ Ազգաբնակութիւնը սարսափած՝ մեկնում է։ Հիւանդանոց տարուած են 38 վիրաւոր, 4-ը ծանր. մեռել են 5 հայ, 27 թիւրք, 9 հրէա, 1 ռուս, 1 կազակ։ Կառավարութիւնը հայերի տները խուզարկում է անդադար։ Ոստիկանութեան աշխատութիւնը երես է տուել թիւրք խուժանին։ Հայերի արդարացի դժգոհութիւնը սահման չ'ունի։

Երևան, 26 մայիսի

Սպանուածների և վիրաւորների թիւը 100-ի չափ է։ Բոլոր խանութները փակ են։ Ամբողջ դիշերը սաստիկ հրացանանաձգութիւն էր կռւող կողմերի միջև։ Զօրք շատ քիչ է. Խառնակութիւնները տարածւել են բոլոր գաւառներում։ Այս առաւօտ Ուլուխանլու կայարանից հեռագիր է ստացւել, որ դէպի այնտեղ են շարժւում բազմաթիւ թիւրքեր, որոնց մի մասը հաւանօրէն կը գնայ Երևան։ Դրութիւնը շատ լուրջ է։ Երկաթուղու կայարանը լիքն է քաղաքից փախչող ճամբորդներով։ Հրացանաձգութիւնը կատարւում է գլխաւորապէս պատուհաններից և տների տանիքներից։ Տեղական ազդեցիկ թիւրքերը գաղտնի կապեր են պահում թիւրքիայի հետ։

Երևան, 28 մայիսի

Ութերորդ օրն է քաղաքում խանութները փակ են։ Նախիջևանի կոտորածը, այնքան բարեկամական հաւաստիացումներից յետոյ, ոչնչացրել է հայերի ամբողջ հաւատը դէպի թիւրքերը։ Այլ ևս հաւատացող չը կայ

ոչ թիւրքերին և ոչ ոստիկանութեան։ Սպանութիւնները, հրդեհաձգութիւնները, արտեր կոխ տալը, տաւար քշել տանելը սպառնում են մօտ ապագայում լիապէս քայքայել գիւղացիների տնտեսութիւնը։ Գիւղացիներից շատերն այդպիսով կորցնելով իրանց կապը հողի հետ, թողնում են մայրենի դաշտերը գուցէ ընդ միշտ։ Հեռանկարը չափազանց տխրագին է։

Երևան, 28 մայիսի

Դիշերը անցաւ խաղաղ, գերեզմանային լռութիւնը միայն երկու անգամ խանգարուեց թեթև պայթոցներից։ Առաւօտեան ծագող արեգակի հետ փողոցները լցուեցին հայերով։ Թիւրք ոչ մի հատ. և եթէ մէկ-մէկ դուրս են գալիս, այն էլ շատ կարևոր գործի համար, ուղեկից ունենալով մէկ կամ երկու պահապան զինուորներ։ Ցաբաբերութիւնը գաւառի հետ միանգամայն ընդհատուած է։ Եթէ կենսական մթերքների չգոյութիւնը բացարձակ է հայերի մէջ, հասկանալի թէ ինչ կը լինի թիւրքերի դրութիւնը, որոնք երրորդ օրն է, ինչ տանից դուրս չեն գալիս և կարծէք կատարեալ պաշարման վիճակի մէջ լինեն։ Այսօր յայտնի եղաւ, որ մի քանի խանութներ կողոպտելու փորձ է եղել։ Ծանր տպաւորութիւն թողեց այդ, քանի որ շուկան պահպանւում է զինուորներով։ Հայ վաճառականները դիմեցին գեներալ Շվեդովին, որը և գնաց գողութիւնների տեղը։

Երևան, 29 մայիսի

Կառավարութեան անգործունէութիւնը շարունակւում է։ Ընդհարումները քաղաքից անցնելով շրջակայ վայրերը՝ ընդունում են մեծ ծաւալ։ Ամէն տեղից լսւում են սպանութիւնների, թալանների և հրդեհումների լուրեր։ Զինուած ընդհարումները տեղի են ունեցել Ղամարլու և Նօվրուզլու գիւղերում. երկու տեղերումն էլ կան սպանուածներ և վիրաւորներ մեծ մասամբ թիւրքերից։ Ղամարլու գիւղում գրութիւնը նոյնն է, ինչ որ Երևանում. թիւրքերը քաշւել և փակւել են իրենց տներում, իսկ հայերը ոչ։ Ուլուխանլու գիւղում թիւրքերը փորձել են յարձակւել ճանապարհորդների վրայ, որոնք գտնւում էին երկաթուղու կայարանում. ընդհարումները աւելիչ չափեր են ընդունել Երևանի արևելեան կողմի լեռնային մասերում։ Արամուսի և Բաշգառնիի հասարակութիւնների շրջանում՝ դատարկուած, մասամբ թալանուած և մասամբ էլ այրուած են թրքաբնակ գիւղեր՝ Քիւզաչի 20 տ., Քիւլուջա 50 տ., Մանգուզ 50 տ., Քեամալ 60 տ. և Թուլթիան 60 տ., հայաբնակ գիւղեր՝ Ոխջաբերդ 30 տ., Աւդալար 30 տ., Շօռ Բուլաղ 20 տ. և Ղարաչի Բուլաղ 20 տ.։ Թիւրք ժողովուրդը քաշւել է այդ գիւղերից Թազաբեանդ և Ագարակ գիւղերը, իսկ հայ ժողովուրդը խմբւել է Զրվէզ գիւղում։ Թիւրքերի հետ միացած են եղել նաև այդտեղերը չլող քրդեր և ընդհարումների ժամանակ, ինչպէս վկայում են, սպանուած են նաև քրդեր։ Սպանուածների թիւը ստուգել անկարելի է։ Դատարկուած գիւղերի շրջանում ցանքսերը գնում են ոտի տակ։ Մինչև ո՞ւր պիտի հասնի այս աւերը։ Մարդու սիրտը ճմլւում, քամւում է տեսնելով մի սոսկալի աւեր՝ փարթամ Երևանի նահանգում՝ իր հարազատ զաւակների ձեռքով։ Ամո՜թ դաւադիր կառավարութեան. ամո՜թ նրանց, որոնք սկսեցին այս աւերը։

Պարսից, 30 մայիսի

Կովկասից եկած լուրերը կասկած չեն թողում, որ վերջին դէպքերը Նախիջևանի գաւառում պատահական գործ չէ։ Թիֆլիսից, Երևանից և այլ կէտերից կարելի է մի օրում զօրք հասցնել ընդհարման վայրը, բայց մի շաբաթում անգամ զօրք չգնաց։ Վօրոնցով-Դաշկով իրեն եղած դիմումներին պատասխանել է անորոշ խօսքերով „Ինչ հարկաւոր է կանչի“։ Հայոց կաթողիկոսը, Թիֆլիսի Հայոց հոգևորականութեան գլուխը, Հայոց հասարակութեան զանազան անդամներ և քաղաքագլուխը դիմումներ արեցին փոխարքային և նրա օգնականին, խնդրելով վերջ տալ այդ անտանելի վիճակին, — բայց բացի խոստումներից, դեռ շօշափելի գործ չէ կատարուած։

ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Թղթակցութիւն)

Թիֆլիս, 20 մայիսի (3 յունիսի)

Դրութիւնը սոսկալի է։ Ամէն տեղ վտանգ է սպառնում։ Կոտորածը իբրև մի համաճարակ՝ անցնում է մի շրջանից միւսը։ Գլխաւոր պատճառը կառավարութեան բռնած դիրքն է, որ քաջալերում է թիւրքերին և գըրգռում նրանց թալանելու, աւերելու ախորժակը։ Իբրև ապացոյց՝ ահա հեռագրական երկու նմուշներ, որ գրաքննիչի եռանդի շնորհիւ հնարաւոր չէ եղել հրապարակ բերել այստեղ։

Ն ա խ ի ջ և ա ն։—„Այստեղ անուշագիր են դէպի հայերի խնդիրները։ Թիւրքերի թալաններր ոստիկանութեան կողմից չեն արգելւում։ Ագատամիտ ոստ. պաշտօնեաներր նախապաշարութիւններ են ստացել և ապառնալիք՝ հեռանալու մասին“։ (ստորագրութիւն)

Օ ր դ ո ւ բ ա թ։ — „Դրութիւնը կրիտիկական է. շատ գիւղեր ոչնչացած են։ Գաղտնաբար ասնջում են և ոստիպում մնջմեսականութիւն ընդունել։ Գործում են ամէն տեսակ լրտեսութիւններ։ Եթէ անմիջական օգնութիւն չլինի, միւս գիւղերն էլ կ՝ոչնչանան։ Օգնեցէք։“ (ստորագրութիւն)

Այդպիսի հեռագիրների հիման վրայ՝ շարունակ դիմումներ են լինում թէ փոխարքային, թէ նրա օգնականին՝ բայց առանց դրական մի հետևանքի։ Դրանք հանգստացնում են, թէ ամէն ինչ արւած է, թէ խաղաղութիւնն սկսւել է, այն ինչ հաստատ տեղեկութիւնները բոլորովին այլ բան են ասում։

Կոտորածն արդէն անցել է Զանգեզուրի գաւառը։ Այսօր գաղտնի պաշտօնական հեռագիր կայ, որ հաղորդում է, թէ Դարալագեազից 300 զինուած թիւրքեր պատրաստւում են անցնել Ջիբրայիլի գաւառը և թալանել։

Եւ այսպիսի տեղեկութիւններից յետոյ էլ կառավարութիւնը կտրուկ միջոցների չէ դիմում։ Սակայն այդ դեռ բոլորը չէ. ինչպէս երևում է, Նախիջևանում, որպէս և Բագուում, կառավարութիւնն է եղել կոտորած կազմակերպողը։ Այսօր Թիֆլիս եկան 60 ասորիներ Նախիջևանի գիւղերից. նրանք ականատես են եղել կոտորածին, նրա նախօրեակին և ահա թէ ինչեր են պատմում *)։

„Վերջին ժամանակներս թիւրքերի և կօղակ օֆիցերների միջև մի զարմանալի մտերմութիւն էր սկսւել։ Օֆիցէրները շատ անգամ գնում էին թիւրքական գիւղերը „իբրև հիւր“ և ցանկացողներին հրացանաձգութիւն սո-

*) Այդ վկայութիւնները ռուսերէն լեզուով, նօտարական կարգով վերցնելու են, որպէսզի ապագայ դատավարութեան ժամանակ ներկայացուին։

վորեցնում։ Այդ բանը շարունակւում է մինչև այժմ և այնպիսի կերպարանք է ընդունել, որ երևանցիները մոտ օրերս ստիպված եղան այդ առիթով գրաւոր բողոք ներկայացնել։ Նախիջևանի կոտորածից մի քանի օր առաջ կասկածելի նշաններ էին երևում թիւրքերի կողմից։ Օրինակ. նրանցից մի քանիսին մի ազդեցիք թիւրք ասում է. „Այ, ախմախներ, ինչո՞ւ զէնքով ման չէք գալիս“, „բայց ուր է՞ զէնք կամ փող“ պատասխանում էին թիւրքերը.— „Ի՜հ, ի՞նչ էք ասում, մի՞թէ Նախիջևանի խանը փող քիչ ունի. դիմեցէք նրան“...— Հետևեալ օրը խօսակցող բոլոր թիւրքերը զինուած էին“...

„Կոտորածից յետոյ, երբ Թիֆլիսից փոխարքայի օգնականը հեռագրով կարգադրել էր յետ դարձնել կողոպուտները, թիւրքերը վրդովմունքով և զարմանալով բացականչում էին. „Սա ի՞նչ օրինաղուրթիւն է. մէկը ասում է թալանեցէ՛ք, միւսը հրամայում է, թալանածներդ յետ վերադարձրէք“...

Այդքան պերճախօս տեղեկութիւններ տուեց ականատեսների առաջին խումբը. դեռ ինչեր պիտի լսենք, երբ նոր-նոր մարդիկ գան։ Ամէնքի համար պարզ է, որ բարբարոս թիւրք ամբոխը գործիք է դարձել, որ մէկը նրան թելադրել ու կազմակերպել է։ Այդ կարծիքը հաստատւում է և նրանով, որ ոստիկանութիւնը մի առանձին եռանդով զինաթափ է անում հայերին, իսկ թիւրքերին գրեթէ չէ արգելում զէնք կրել։

Ահա այդ հանգամանքից դրդուած Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երէկ բաց թողեց մի թռուցիկ ռուսերէն լեզուով, որը ուղարկուած է բոլոր պաշտօնեաներին։ (Տես երես 110)։

Եւ փաստերը գալիս են ապացուցանելու, որ Դաշնակցութիւնը դատարկ խօսքեր չի ասում, այլ խօսքից անցնում է գործի։ Այսօր հեռագրով տեղեկութիւն է ստացւել, որ Բագւում ոստիկան Կիրիչենկօն տեռորի է ենթարկւել հէնց այն օրը, երբ նրա մատնութեամբ Տէլէֆոնայա փողոցում խուզարկութիւն էին կատարել և ռումբերի մասեր էին գտել մի հայի տանը։

Այս օրերս Նախիջևանի գաւառն են գնալու յատուկ թղթակիցներ և հայ ու ռուս փաստաբաններ։ Վերջիններս վկայութիւններ են հաւաքել՝ իբր ապացոյց դատավարութեան համար։ Գնում են նաև բժիշկներ։ Կառավարութիւնը այդ բանին էլ հաշտ աչքով չի նայում։

Թիֆլիսի ինտելիգենցիայի և բուրժուազիայի 24 ներկայացուցիչներ վաղը դիմելու են փոխարքային և պահանջելու, որ հայ ազգաբնակութեանը իրաւունք տրւի ինքնապաշտպանութեան համար զէնք կրելու։ Պարզ է, իհարկէ, որ պատասխանը՝ մերժում կը լինի։ Նոր փոխարքան հիասթափումն է առաջացնում ազգաբնակութեան մէջ։

ԿՈՎԿԱՍ

ԲԱԳԻԻ ՏԵՌՕՐԸ

(Նամակ Բագվից)

16 մայիսի

Հեռագիրն արդէն հաղորդեց ձեզ իրողութիւնը։

Մայիսի 11-ին, ցերեկւայ 3 ժամին քաղաքի կենտրոնում սպանւեց իշխան Նակաշիձէն։

Ինչպէս գիտէք, Դաշնակցութիւնից զատ, նրա մահւան համար որոշում էր տւել նաև Ռուսաց Սոցիալիստ Յեղափոխականների կուսակցութիւնը մեզանից բոլորովին անկախ կերպով։ Տեղեկանալով այս մասին մեր Կոմիտէն, համաձայն ռուս ընկերների խնդիրին, որոշման գործնէութիւնը թողեց նրանց։ Սակայն երկու ամի սանցած երբ մի քան անսպասելի պատճառներով՝ գործը ուշացաւ, Դաշնակցութիւնը նորից իր վրայ առաւ նոյն ձեռնարկը, որը և իրագործեց մեծ աջողութեամբ։

Ռումբը արձակւեց հինգ քայլի վրայ։ Նա ընկաւ նոյն փողոցներում, ուր երկու ամիս առաջ՝ նրա բազմաթիւ զոհերի դիակներն էին թաւալում. Տեսարանը սարսափեցուցիչ էր,—Նակաշիձէն ջախջախւած, այլանդակւած՝ փողոցի մէջ տեղը. կառքը երկու կտոր եղած, ձիերից մինը և թիւրք կառապանը ծանր կերպով վիրաւորւած (մի քանի օրից յետոյ մեռաւ) Սպանւած են նաև Նակաշիձէի ծառան և մի պարսկահպատակ թիւրք մրգավաճառ, որ պատահմամբ մոտիկ էր գտնւում։ Սարսափը այնքան մեծ էր, որ մոտ տասն րոպէ ոչ ոք չէր համարձակւում մոտենալ սպանւածի դիակին։

Ձնայելով որ դէպքի վայրում բազմաթիւ հասարակութիւն կար, ինչպէս և զինուորներ, այնուամենայիւ տարբեկիչը ազատ է և դուրս որևէ վտանգից։

Թիւրքերի կողմից որևէ շարժում տեղի չունեցաւ, դա վերագրելի է ռումբի ազդած սարսափին։ Սակայն նախնական տպաւորութիւնը անցնելուց յետոյ՝ զանազան տեսակ լուրեր սկսեցին շրջել՝ ինչպէս և այն, թէ թիւրքերի կողմից նոր յարձակումների պատրաստութիւն է լինում։ Եւ այս բոպէիս ժողովուրդը այնպիսի լարւած դրութեան մէջ է գտնւում, որ ամենաչնչին մի երևոյթ—մի անհատի պատահական վազք, մի ճիչ, մի աղաղակ անմիջապէս առաջ է բերում ահ,—խանութներն անմիջապէս փակւում են, փախչող փախչողի է լինում։

Կառավարութիւնն սկսել է սիստիմատիկ կերպով խուզարկութիւններ կատարել հայերի տներում ու գործարաններում։ Բալախանի և Բագու 15-ի չափ հրացաններ, փոքր քանակութեամբ փամփուշտներ և մոտ 10 ատրճանակներ են բռնւած. թւում է թէ խուզարկութիւնները հետևանք են մասնաւոր մատնութիւնների։

Նակաշիձէի ահաբեկիչը գտնելու նպատակով՝ ոստիկանութիւնը անտեղի և ծիծաղելի միջոցների է դիմում։ Այսպէս օրինակ՝ ինժիներ Խատիսեանի գործարանը խուզարկեցին և այդ հետևանք էր տեղական ոստիկանութեան այն մոլորութեան, իբր Խատիսեանը յեղափոխական կոմիտէի անդամ է. խուզարկուները մեծ յոյս ունէին, թէ այնտեղ կը գտնւին ինչպէս ռումբեր, նոյպէս և Նակաշիձէի ահաբեկիչը։ Եւ երբ այնտեղ մի արհեստաւոր ձերբակալեցին՝ կարծելով թէ նա է ահաբեկիչը, յայտնւեց որ նա ոչ միայն յեղափոխական չէ, այլ և հայ իսկ չէ, այլ յոյն։ Եւ այդ բաւական չէ, հեռագրական գործակալութեան կասկածելի ներկայացուցիչներն էլ այդ առիթով հեռագրեցին ամեն, տեղ թէ Նակաշիձէի սպանիչը բռնւած է...

Սա առաջին անգամը չէ, որ Խատիսեանի գործարանը խուզարկւում է։ Իր տխուր գործերով քաջածանօթ Մահմէտ-Բէկովը անձնւէր լրտես—պրիստաւը մի զեկուցում է տւել կառավարութեան, որով հայոց ինտելիգենտ շրջանից մոտ տասն հոգի՝ Խատիսեան, Դոլուխանով, Վաչեան, Դաստակեան, Ունանեան, Պարոնեան, Թաղիանոսեան, Գէնջէցեան և այլն, ներկայացած են

իբրև յեղափոխական կոմիտէի անդամներ։ Եւ ինչպէս երևում է, այդ ծիծաղելի զեկուցումը տպաւորութիւն է թողել։ Ահա ապացոյցներ. Նակաշիձէի սպանումից մի կես ժամ յետոյ՝ երբ ժամանակաւոր նահանգապետ Ամիլախվարի իր սվիտայով գալիս է դէպքի վայրը, նոյն տեղն են հասնում և մի քանի թիւրքք ջոջեր, որոնք ցաւակցաբար գլուխները օրօրելով՝ հարց են տալիս, թէ „այս բոլորի վերջը ո՞ւր պիտի հասնի“։ Ամիլախվարին պատասխանում է.“ երբ կոմիտէի անդամներից մի քանիսը, ինչպէս Դոլուխանով և այլն, այս ոճրի տեղում կը կախուին, այն ժամանակ այս ամենը վերջ կը գտնի։“ Այս լուրը առնելուն պէս Դոլուխանով իսկոյն բողոքագիր է ուղարկում փոխարքային և ներքին գործերի մինիստրութեան։ Քաղաքում լուրեր են պտտում, որ ինքն էլ անձամբ գընում է Թիֆլիս՝ իր գանգատին ընթացք տալու համար։

Հայ-Թիւրքական „խաղաղարար“ կիսապաշտօնական կոմիտէն լուծուեց, որովհետև Գենեռալ Ամիլախվարին չ՚ուզեց պաշտօնապէս սանկցիա տալ։ Թիւրքերը վախենալով՝ յետ քաշուեցին։

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Մայիսի 11-ին, ցերեկուայ ժամը 3-ին, քաղաքի կենտրոնում, սուսերի հարուածով սպանուեց Բագուի նահանգապետ իշխան Նակաշիձէն։ Դաշնակցութեան որոշմամբ էր այդ։

Արի՞ւն ընդ արեան։

Փետրուարի 6—9-ի գազանային կոտորածը, որ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի կրծքից ցասման աղաղակ կորզեց, չէր կարող անպատասխան մնալ ժողովրդի կողմից։

Նայ, որ կազմակերպեց եղեռնը՝ հրեշաւոր իր ծաւալով ու դաժանութեամբ, մասսային կոտորածներ ու սանձանքներ, ջարդ ու թալան, որ բարեկամաբար սեղմում էր եղեռնագործների ձեռքը՝ հէնց այն ժամանակ, երբ նրանք մահ ու աւեր էին սփռում քաղաքի մէջ՝ նա պէտք է ընկնէր։

Ու ամէնքը սպասում էին վճռական հատուցման։

Երևցող գահի այդ նենգամիտ ճորան էր, որ ձգտում էր թշնամութիւն սերմանել հայ ու թիւրք ապգութիւնների մէջ՝ կասեցնելու յեղափոխական շարժումները Կովկասում։

Շրջապատելով իրեն լրտեսների ու ոստիկանների վոհմակներով, գինուորներով և կօպակներով, նա կարծում էր ապատ մնալ ժողովրդական դատաստանից։ Իզուր։ Անյայտ վրիժառու հերոսի ուժեղ ձեռքը վերջ դրեց Բագուի սատրապի գործունէութեան ու արատաւոր կեանքին։

ԸՆԿԵՐՆԵՐ։ Նակաշիձէն բախտակից եղաւ Սիպիագինին, Պլեվիչին, Բօգդանովիչին, մեծ-իշխան Սերգէյին... ժողովրդական դատաստանը քնած չէ։

Պէտք է ընդլայնել այդ գործունէութիւնը։

Մահ ժողովրդի հարստահարիչներին։

Մահ նրանց, որոնք կաշկանդել են մեզ քաղաքական սարքութեան շղթաներով, որոնք պահպանում են մեր անտեսական սարքութիւնը։

Մահ նրանց, որոնք խաղաղ աշխատաւորի դէմ դուրս են բերում գիւղացիներ ու բանւորներ պաշտօնական համայգեստով։

Մահ նրանց, որոնք փտեցնում են բանտերում ապատութեան մարտիկներին, Սիբիր քշում նրանց։

Մահ նրանց, որոնք հալածում են ապատ և շիտակ միտքը և բանւորական դասակարգին նուիրուած յանգուգն աշխատողներին։

Մահ նրանց, որոնք ատելութիւն են սերմանում եղբայր ժողովուրդների մէջ. նրանց, որոնք մտցնում են մեր մէջ լրտեսութիւնն ու պրովոկացիան. նրանց, որոնք ստում են բացարձակօրէն, վերևից ըէֆորմներ խոստանալով, որոնք ճգնում են ոչնչացնել ժողովրդական պարթն ու գիտակցութիւնը։

Մահ ժողովրդի թշնամիներին, մահ միապետութեան,
Կեցցէ՛ յեղափոխական մարտը,
Կեցցէ՛ մասսային շարժումն ու տէռորը,
Կեցցէ՛ քաղաքական ապատութիւնը,
Կեցցէ՛ սոցիալիզմը։

ՌՈՒՍ ՍՕՑ.-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԲԱԳՒԻ ԿՕՄԻՏԷ

1905, մայիս
Բաղու

ԼՈՒՐԵՐ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻՑ

Բագու, 26 մայիսի

Մայիսի սկզբից սկսած՝ այստեղ մասնաւոր գործադուլներ կային։ Ապրիլի 30-ին և մայիսի 1-2-ին ընդհանուր գործադուլ տեղի ունեցաւ մայիսի 1-ի առիթով։ Նոյն ամսի 3-ին աշխատանքը վերսկսեց, բայց մասնակի գործադուլները շարունակեցին զանազան ֆիրմաներում։ Այդ մասնակի գործադուլները յետոյ լայնացան և ընդհանուր կերպարանք ստացան և այս անգամ թիւրքերի նախաձեռնութեամբ։ Բանւորական կազմակերպութիւնը այդ բանում նախաձեռնութիւն չունէր։

Թիւրքական գործադուլի հետևանքով՝ ակամայից տուժեցին նոյնպէս և տեղական թիւրք ֆիրմաներ և կապալառուներ։ Կառավարութեան թելադրութեամբ և թերևս քրիստոնեաներին պատկանող ֆիրմաների լուսլեայն հաւանութեամբ՝ թիւրք հոգևորականութիւնը, պարսկական հիւպատոսը և թիւրք ինտելիգենցիան Բալախանիում մի շատ մեծ միտինգ սարքեցին զուտ մահմէտական տարրից կազմուած, որի ժամանակ աշխատում էին համոզել թիւրք բանւորներին՝ թողնել գործադուլի միտքը և վերսկսել աշխատանքը։ Այդ օրն իսկ մի քանի տեղերում աշխատանքը վերսկսուեց. իսկ յաջորդ օրը նոյն մահմէտականների ճնշման տակ՝ նաւթահանքերում, գործարաններում, ամէն տեղ, աշխատանքը իր սովորական կերպարանքն ընդունեց։

Վերսկսած աշխատանքը թերևս երկարատև լինի, որովհետև գործադուլ անողները նիւթապէս տուժեցին։ Նրանք և ոչ մի կոպէկ չստացան գործադուլ արած օրերի համար, մինչդեռ նախորդ գործադուլների միջոցին չ՚աշխատած օրերի վարձը լիովին ստանում էին։ Արդիւնաբերողները որոշեցին այսուհետև ոչինչ չտալ գործադուլ անողներին՝ աշխատանքը թողած ժամից սկսած. իսկ թիւրքերի ճնշումները բանւորների վրայ աւելի քան ուժ կը տայ աշխատանքը յարատև շարունակելու։

Նախիջևանի գաւառում տիրող սարսափների լուրը ցնցեց և այստեղի հայութիւնը. գաւառացիներից շատերը գործերը թողած՝ խումբ-խումբ դիմում են դէպի իրենց հայրենիքը, գոնէ իրենց տանը, ընտանիքի և երեխաների հետ միասին կրելու դաւաճան ձեռքերով կազմակերպուած այս դժբախտութիւնը։

Մտքերը խիստ գրգռուած են. շրջող զանազան լուրերի ազդեցութեան տակ՝ միշտ կասկած կայ, որ նորանոր դէպքեր են տեղի ունենալու այստեղ։ Մի քանի օր է, ինչ օրական 2-3 անգամ բոլոր խանութները յանկարծակի փակւում են և ամէն մարդ փախուստի է դիմում։ Հայերից պակաս չեն վախենում և թիւրքերը։

Այդպիսի մի փախուստի ժամանակ՝ մի գօրոգօվոյ սպանուեց անյայտ մի անձի ձեռքով։ Սպանողի փոխարէն ձերբակալուեց մի անմեղ հայ տղայ։ Թիւրքերը սարսափած՝ թէ այս անգամ յարձակումը հայերի կողմից է, սկսում են փախչել. նրանցից մի քանիսը ապաստանեցին հայերի տներում։

Հայ բուրժուաներից մի քանիսը դիմեցին Նահանգապետ Ամիլախվարիին՝ բողոքելով, թէ ինչո՞ւ ամէն մի դէպք վերագրւում է հայերին, առանց նախօրօք ստուգելու։ Ամիլախվարին հետևեալ լակոնական պատասխանն է տալիս. „Ձեր ասածը քննութիւնը միայն կը պարզի“։ Ի դէպ. Նահանգապետ Ամիլախվարին առհասարակ թէ իր խօսակցութիւններով և թէ իր վերաբերմունքով անպաստ դիրք է բռնել դէպի հայերը, մինչդեռ դէպի թիւրքերը, ընդհակառակը, շատ սիրալիր։

Քաղաքի մէջ հետևեալ անեկդօտն է պտտում իշխան Ամիլախվարիի մասին։ Որպէս թէ վերջին օրերս մի քանի ազդեցիկ թիւրքեր նրա մօտ են գնացել և առաջարկել իրենց ծառայութիւնը՝ հայերի դէմ մի նոր յարձակում կազմելու համար։ Իշխանը շատ սիրով ընդունում է նրանց և ապա աւելացնում. „Դուք քիչ էք, գնացէք և ձեր բոլոր համախոհներով միասին եկէք“։ Քիչ անցած աւելի քան 30 հոգի ժողովւում ու գնում են մօտը։ Դրանց անունն ու ազգանունները արձանագրելուց յետոյ՝ Ամիլախվարին յայտարարում է. „Այժմ կարող էք հեռանալ, բայց գիտցած եղէք, որ եթէ ոևէ դէպք պատահի քաղաքում, ձեզ բոլորիդ կախել կըտամ հրապարակի վրայ“։ Երանի ճիշդ լինէր այդ անեկդօտը...

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒԻ

ԿՈՒԻՆԵՐ

ՍԱՍՆՈՅ ԵՒ ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Շար. № 6-ի եւ վերջ)

18. ՇԷՅԽ-ԻԻՍՈՒՖԻ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

Յուլիս 17-ին նոր կռիւ մը կըսկսի Շէյխ-Իւսուֆ գիւղին մէջ։ Երբ զօրքերը գիւղին վրայ կ'ուզեն յարձակուիլ կողոպտելու համար, մի քանի Անչանցի կտրիճ հայեր և տեղացիներ, հրացանը ձեռք՝ դուրս կուգան գիւղը պաշտպանելու։ Դիմադրութիւնը շատ յաջող կանցնի մինչև կէսօր։ Բայց կէսօրէն վերջ թշնամին իր ուժերը շատցնելով՝ աւելի ամուր կը պաշարէ գիւղը։ Կուռողները կը քաշւին եկեղեցու գլուխ և այնտեղէն կը շարունակեն կռիւը, աւելի վերջ պարտաւորուած կը լինին եկեղեցիի մէջ պաշտպանուելով՝ շարունակել դիմադրութիւնը, որը կը տևէ սակայն մինչև ժամը 2. փամփուշտի պաշարը վերջացած լինելով՝ կը դադարեցնեն դիմադրութիւնը։ Թշնամին խոտեր բերելով կ'այրէ եկեղեցին, ինչպէս և մէջը ապաստանողները, թւով 12 հոգի։

Այս կռիւներէն յետոյ Դաշտի մէջ բոլորովին կը դադրի երթևեկութիւնը. թիւրքերը չեն համարձակիր դուրս գալ ֆէդայու ահէն, իսկ հայերը դուրսը չեն երեւար, վախենալով, որ մի գուցէ թիւրքերու վրէժխնդրութեան ենթարկուին։ Կառավարութիւնը անմենախիստ միջոցներ էր ձեռք առեր ֆէդայիները ճանկը ձգելու։ Բաղէշի կուսակալ և ֆէրիկ պէյ շարած մնացեր էին ըսելով „եարաբ ալլահ, նէ՞րէ կէթտի շու Անդրանիկ“—Ո՞վ Աստուած, արդեօք ո՞ւր գնաց այս Անդրանիկ—և 1000 ոսկի կը խոստանային անոր, ով գլուխը կը բերէր։

Կառավարութեան հետապնդութիւնը աւելի քան երբ և է խստացած, իսկ մերոնց ռազմամթերքի պաշարը բոլորովին սպառուած էր, այլևս անկարելի էր Անդրանիկի համար սպասել ու կռիւը շարունակել։ Ամէն անգամ որ կռիւ կը պատահէր, կուելէն յետոյ կ'արձակէին զինուորներէն մի քանիսը և կը վերցնէին անոնց հրացանները, որոնք այլևս անպէտք կը դառնային փամփուշտի պակասութեան պատճառով։ Այսպէս կուռողներու թիւը կը սահմանափակուէր օրէ օր։ Անդրանիկ հաւաքելով իր վերջին զինուորները, կը հեռանայ դէպի Ախլաթ և օր մը կը պատսպարուի Շամիրամ գիւղին մէջ։

Շաբաթներու և ամիսներու շարունակական լարուած դրութիւնը, օրերով քաղցածութիւն և անքնութիւնը, սպառած էին մեր մի բուռն հերոսներու կենսական ուժերը. անհրաժեշտ էր քիչ մը հանգստանալ, կազդուրուիլ։ Հանգըստանա՞լ... Բայց այլ կերպ կը տնօրինէ յեղափոխականի Աստուածը։

Կծվակի աղա՝ Ալի բէկին խմաց կուտան, որ Սերոբ-Աղբիւրի մատնիչները կախող Սեպուհը ընկերներով եկեր է Շամիրամ. նա առանց խմանալու որ Անդրանիկն ալ եկած է, մատնիչներու վրէժը լուծելու համար կը վերցնէ հետը 150 թիւրք զինուորներ ու կը դիմէ դէպի Շամիրամ, Ալլահի յաջողութեամբ և սուլթանի շնորհիւ՝ բռնելու Սեպուհը։ Երբ Ալի բէկի լուրը կը հասնի Շամիրամ՝ անմիջապէս մերոնք կը պատրաստուին կռուի. Աստուր, Սօղոն, և փոքրիկ Պետրոս կը վազեն Ալի բէկի դիմաց և զայն իրենցներու հետ դնդակներու առջև ձգած՝ կը հանեն դեմրութ լեռան թեւերու վրայ։ Եկեղեցու կտուրին վրայ և գիւղի չորս կողմը կը պատրաստուին դիրքեր. գիւղի հիւսիսային կողմը, բլուրներու վրայ, ուր կան հին բերդի աւերակներ, դիրք կը բռնէ Գէորգ Զաւուշ 10-13 ընկերներով, Մուրատ կը բռնէ երկրորդ դիրք, Անդրանիկը՝ երրորդ, իսկ Սեպուհն՝ չորրորդ։ Եկեղեցու կտուրը կը բարձրանայ Սօղոն, Օհանէս, Եղօն և մի քանի ընկերներ, Սմբատ և Մօսօն բռնած էին ջրի վերև, որպէս զի թշնամիներ չկարողանային օգտուիլ ջրէն։ Դրօշակը կը ծածանուէր։

Նախ քան կռիւ սկսիլը՝ Սմբատ գիւղէն կը հաւաքէ ուտելու պաշար, բոլոր կուժերը կը հաւաքէ, ջրով կը լեցնէ և կանանց ու աղջիկներու ուսերով դիրքերը կը փոխադրէ. մասնաւորապէս աչքի կ'իյնար այս վերջիններու ոգևորուած տրամադրութիւնը. մի կողմէն արագ փոխադրութիւն կ'ընէին, միւս կողմէն ասկէ անկէ ձայն կ'ուտային. „Դէ՛, տղերք, կուէք, ձեր հոգուն մատաղ մէկ էս քրդուն, Ալի բէկին լաւ խրատ տուէք, որ կեանքի մէջ չմոռնայ“։ Ամէն կողմերէ օգնութեան հասնող թիւրքերու և քիւրդերու բազմութիւնը գնալով կ'աճէր, սալաւաթ կարդալով առաջ կը խաղար։ Թշնամիները գլխաւորապէս իրենց ուշադրութիւնը դարձուցած էին ջրի վրայ, ուր Սմբատը կը կուէր ընկերներով։ Կռիւը հեղհեղուկ տենդային կը դառնար. Սմբատ որոշեր էր մինչև վերջին շունչ ջուրը պաշտպանել, որովհետև եթէ թշնամիներ խլէին ջուրը, մերոնք պարտաւորուած՝ պիտի չկարողանային

ամուր մնալ դիրքերու մէջ և գիւղը շուտով պիտի յանձնէին։ Թշնամին գրոհ կուտայ մի քանի անգամ, բայց ամէն անգամ ալ կը հանդիպի ուժեղ դիմադրութեան ու ետ կ'ընկրկի. կատաղի կռիւի միջոցին Սմբատ կը կորսնցնէ ընկերներէն երկուքը։ Կռիւը ոչ նուազ սաստիկ կը լինի նաև միւս դիրքերի մէջ, որոնց առջև շարունակ կը թափէին թշնամիներու դիակները։ Իրիկուան ժամը մէկին մերոնք կը պայթեցնեն ռումբ մը. թշնամիները անոր ձայնը կը լսեն և „Բաղէշէն օգնութիւն է եկեր, թնդանօթ է եկեր" ըսելով, իրար կը խրախուսեն ու նորէն առաջ կը նետուին. բոպէ մը կռիւը նոր թափ կը ստանայ, բայց քիչ վերջ հետզհետէ կը սկսին մեղմանալ հրացանի ձայները ու վերջապէս կը լռեն։ Թշնամիները կը քաշուին ամբողջովին՝ կռիւի տեղը թողնելով 70 սպանուած։ Մերոնցմէ սպանուեցաւ Փոքրիկ Պետրոսը և վիրաւորուեցան ուրիշ մի քանիսը։

19. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԵՒ ՎԱՆԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Խումբը գիշերանց կը մեկնի դէպի Դատվան, այդտեղ կը բռնէ քրդերու երկու նաւեր և կ'ուղևորուի դէպի Աղթամար. ճանապարհորդութիւնը կը տևէ երկու օր։ Այդ երկու օրուան ընթացքի մէջ խմբի ուտելիքն եղած է 3 պարկ սիսեռ, որ կը գտնուէր նաւի մէջ. տակաւին Աղթամար չհասած՝ խումբը դուրս կուգայ Տէվէ-Պոյուն ու մի քիչ կը հանգստանայ։ Այդտեղ կը բռնեն նաև մի ուրիշ նաւ, որի մէջ կը գտնուէին մի քանի քրդեր. հետևեալ օրը խումբը հեծած 3 նաւերու վրայ՝ կը հասնի Աղթամար։ Այնտեղ կըսպասեն եօթն օր։ Գէորգ Զաւուշ նորէն յետ կը դառնայ դէպի Դաշտ (օգոստ. 6)։

Երբ կառավարութիւնը կ'իմանայ, որ յեղափոխականներ կը գտնուին Աղթամարի մէջ, նաւերով զօրքեր ու թնդանօթներ կ'ուղարկէ, կուսակալ և էրքիանը-Հարպ մի մակոյկով առաջ ընկած՝ կղզին ռմբակոծելու հրամանգներ կուտան։ Ֆէդայիները մի անգամ ալ կը բարձրացնեն դրօշակը, որ իրենց այնքան կռիւներուն վկայ էր եղած և գնդակներ կը տեղան նաւերուն վրայ. կռիւը կը տևէ երկու օր։ Թշնամին կ'արձակէ 45 թնդանօթ. անոր նպատակն էր վնասել գլխաւորապէս նաւերը, որպէս զի յեղափոխականներու ազատութեան յոյսը կտրէ. բայց մերոնք նաւերը քաշեր էին ծովեզերքի խորշերու մէջ և կարմիր կուլապներով (թաղիք) ծածկեր էին, այնպէս որ անոնք ժայռերու մէջ աննկատելի կը մնային թշնամիին։ Անդրանիկ լաւ միջոց էր գտեր թշնամու հեռաւորութիւնը չափելու և ատոր համաձայն հրացանները ուղղելու։ Թընդանօթի բերնէն ծուխ բարձրանալէ մինչև ձայնի լսուելը կը հատրէր, եթէ ձայնը կը լսէր մինչև 10 հատրելը, կը նշանակէր, որ թշնամին կը գտնուի 1,000 քայլի վրայ, եթէ ձայնը կը լսէր մինչև 17 հատրելը, կը նշանակէր, որ թշնամին կը գտնուէր 1,700 քայլի վրայ, և այսպէս կղզիին արձակուած գնդակները երբէք չէին վրիպեր նպատակէն։

Երբ կղզու մէջ ուտելու պաշար վերջացաւ—և պէտք է ըսել որ կաթողիկոսական տեղապահը այնպէս էր սարքեր, որ կղզին ապաստանողները աւելի երկար մնալու համար պաշար չունենային, նախորդ օրերը դուրս տեղափոխելով վանքի մէջ գտնուած ալիւրը — խումբը կղզու մէջ թողնելով երկու դրօշակներ՝ դուրս եկաւ։ Կանգուն մնացած դրօշակները երկու օր ալ կը խաբեն թշնամիները, որոնք ամենայն եռանդով կը շարունակեն ռմբակոծել կղզին, կարծելով թէ ֆէդայիները տակաւին ներսն են, մինչև որ ներսը եղող միաբանութիւնը նշաններով իմաց կը տայ դուրսը՝ ոչ ոք չլինելուն համար։ Այդ ատեն թիւրք զինուոր մը ամենայն քաջութեամբ նաւ կը մտնէ՝ առաջինը կղզին գնալու համար. հետևեալ օր իբրև վարձատրութիւն իր „անվախ անձնուիրութեան" կըստանայ տասնապետի աստիճան...

Վանայ մէջ խումբը երկու անգամ կը նկատուի. առաջին անգամ անփորձ կ'անցնի. երկրորդ անգամ, երբ գիշերը կը տեղափոխուէր, գիշերապահ զինուորներու կը հանդիպի։ Թիւրքերը կը հետևին և կը պահանջեն անձնատուր լինել, բայց երբ իրենցմէ մէկը կըսպանուի և մի ուրիշն ալ կը վիրաւորուի՝ կը թողնեն ու կը փախչին։ Հետևեալ օրը սարսափ տիրեց ամբողջ քաղաքի մէջ. թիւրքերը կը յարձակուին հայերու վրայ և տեղացիներէն կըսպանուին մօտ 60 հոգի. կ'այրեն մի տուն։ Խանութները ամբողջապէս կը փակուին ու մի քանի օր երթևեկութիւնը կը դադրի։

20. ԿԾՎԱԿԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Գէորգ Զաւուշ Աղթամարէն դուրս գալէն յետոյ ծովի վրայ փոթորկի կը բռնուի. նաւը իր ուղղութիւնը կորցրած՝ կ'երթայ դէպի Ախլաթի եղերքները։ Երկար յոգնութիւնէ յետոյ՝ հազիւ կը յաջողի նաւը դուրս բերել Կծվակի մօտերը։ Գէորգ Զաւուշ խմբով դուրս կ'ուգայ ափը և քարքարուտներու մէջէն կը շարունակէ ճամբան։ Մութին մէջ իրենց դիմաց յանկարծ կը ցցուին սև սև շարժուող սուեր ներ։ Ատոնք կառավարական զօրքերն էին, որոնք պահապանութիւն կ'ընէին այդ կողմերը։ Երկու կողմէն ձայն կուտան իրարու և հրացանաձգութիւնը կըսկսի։ Մերոնք թէ կը կռուին և թէ կը յառաջանան, մինչև որ կ'անցայտանան գիշերուան մթութեան մէջ։ Կռուի տագնապի մէջ ընկերներէն ոչ ոք չի նկատեր ետ մնացող Աստուրը, որ ծանր կերպով կը վիրաւորուի ու վար կ'իյնայ։ Նկատելով ինքզինքը միայնակ և ժահմերձ վիճակի մէջ, կը կոտրէ հրացանը ու ծովը կը նետէ, ապա ինքն ալ անոր ետևէն։ Մեր նահատակ ընկերը նախորդ շատ մը կռիւներու մէջ իր քաջութեամբ միշտ յայտնի եղած էր։ Թիւրքերէն կըսպանուին 4 հոգի։

ԹԵՐԹՕՆ

ՅԱՐԳԱ՛ՆՔ ՔԵԶ

Յարգա՞նք քեզ նահատակ ժողովուրդ։

Ո՞վ չափեց երբևիցէ քո տառապանքի անդունդները. ո՞ր սգաւոր կարապը եկաւ մի օր յուզելու հոգուդ խորունկ ցաւի խորունկ լճերը, ուր եռում են պղտոր ալիքները անէծքի մրմունջով։ Ինքդ միայն գիտես անօրինակ ցաւիդ մեծութիւնը. ինքդ միայն ես վարում քո անդեկ ու ալեծուփ նաւը դէպի անծանօթ հորիզոններ, ո՞վ դու ծովերի մոլար, տանջած ճամբորդ, մրրիկների յաւիտենական ուղեկից. յարգա՞նք քեզ։

Հազար տարիների արիւնի մառախուղի միջից դու քայլում ես անյողդողդ, յամառ ու վսեմ դէպի մի վեհագոյն, մի սքանչելի նպատակ, գրաւիչ՝ որպէս փարոս, գիւթական՝ որպէս ժպիտը կոյսի. քայլում ես հեւիհեւ, վիրաւոր,

խոշտանգված, քո հսկայ թիկունքին կրելով մի բեռ, որի ծանրութեան տակ այնքան ազգեր լացով խորտակւել են ու կորել, որպէս մրրիկների վարած փոշու ամպեր. յարգա՞նք քեզ։

Հազար տարի բարձրից ընկնող կաթիլները կամաց-կամաց կրծում են հսկայ ժայռը և յորձանքներին յանձնում. լեռներ են փոխւել գալիս դարերի բոցոտ երկունքից, իսկ դու, մարտիրոս ժողովուրդ, քո գլխին տեղացող անթիւ հարւածների տակ դեռ քայլում ես պղնձւած, անողորմ անապատների միջով, ուր օձերը իրենց թունաւոր հեգով լիզում են արիւնոտ դարշապարդ, ուր փշերը յօշոտում են ներբանդ. քայլում ես դէպի այնտեղ, ուր մղում է քեզ քո անօրինակ ճակատագիրը. ո՞վ գիտէ, ո՞րպիսի փառքի, կամ ո՞րպիսի նոր պայքարների համար. յարգա՞նք քեզ։

Այնքան դարեր վաււող խրճիթներիդ բարկ ու գորշ ծուխը՝ մորթոտւող զաւակներիդ արիւնով ու մայրերի անէծքով բեռնաւորւած գնում է սեով խարանելու երկնքի ճակատը. արևը յոգնեց շրջան անելով քո արիւնոտ հորիզոնով, և լուսինը դողդողալով քաշում է իր գունատ ցոլքերը քո արեան երեսից, և դու հեծեծանքդ խեղդած՝ քո հսկայ ցաւը հսկայ կրծքիդ տակ շղթայած, մենաւոր ու հալածական գնում ես անշէջ խաւար ճանապարհներով, հայեացքդ միշտ դէպի հեռուն, ուր ծածկւել է արշալոյսը և որ պիտի ծագի, պիտի ծագի մի օր. յարգա՞նք քեզ։

Հազար ձեռներ կան հոգուդ հսկայ թռիչքը սանձելու. հազար ճիրաններ՝ ազատութեան քո վարդագոյն երազները բզկտելու. կեանքդ պատրանքներով անցաւ և հաւատը քեզ չթողեց, թէ կան արշալոյսներ, որոնք պիտի փայլ տան մի օր քո մռայլ հայեացքին. յոյսիդ փթթած վարդերը հազար անգամ խամրեցին խորշակների երեսից, և դու չես յոգնում նորերը տնկելուց, ո՞վ դու մռայլ ու համր պարտիզպան։ Խաւար ու խեղդող ճանապարհիդ վրայ քեզնից անբաժան, քեզ հետ շաղկապւած քայլում է չարիքը, հազարգլխանի հրեշը, և քո շուրջը՝ այրերի մէջ ոռնում են քաղցած գազանները թափառական հողմերի հետ լոկ անտառներն են մութ գիշերներին հեծեծում ու լալիս քո հսկայ ցաւը. յարգա՞նք քեզ։

Բրոնզէ ու երկաթէ սահմաններ կան զաւակներիդ իրարից բաժանելու, նրանց հոգւոր կեանքի ամբողջական թափը, ցեղիդ ստեղծագործող հանճարի թռիչքը փշրելու համար։ Պողպատէ շղթաներ կան բազուկներդ պրկելու և ոտներիդ վերելքը խափանելու համար։ Երբ գալիս է կարմիր ոճիրը երկգլխանի արծւի թևերի վրայ կամ կիսալուսինը պարզած՝ գալիս է սանձարձակ ու կատաղի պարուրւելու քո չարատանջ մարմնին, մահացու համբոյր դրոշմելու քո խոհուն ու յոգնած ճակատին, սահմանները ջնջւում են և Մասիսից՝ Գրգուռ ու Նպատ, Արագածից՝ Վարագ ու Սիփան, դաշտ ու ձորեր ողջ հեւում են արիւնոտ մշուշի մէջ. ոճիրը քրքջում է երկնքի երեսին և դու դարձեալ քայլում ես. յարգա՞նք քեզ։

Ասա՛, կենդանի մարտիրոս, ո՞վ դրեց քո հոգում այդ զարմանալի բոցը, որ քո խանդի աղբիւրն է ցաւի ու սեի օրերում. ո՞վ տնկեց քո կրծքի տակ խորունկ հաւատի այդ հսկայ ծառը, որի վրայ այնքան սգաւոր թռչուններ են թառել։ Թէ նա մի բարի աստւած էր, ինչո՞ւ կապեց քո սրունքներին ոռնացող ցեղերը, կիսլեշ անապատների խուժանը, որ անկարող է ըմբռնել քո մեծ երազները, գեղեցկի ու բարւոյ քո հուր տենչերը, որոնք հրդեհում են հոգիդ ուժգնօրէն։

Քո տառապանքի ու կսկիծի մեծութիւնից մայր երկիրը քրքրւած ոտներիդ տակ զառանցում է ցաւագինօրէն։ Լսիր նրան տանջւող, մարտիրոսւող ազգ, նրա մրմունջների, նրա լացի մէջ բողոքի դառն շեշտ կայ. այնքան դարեր դու հերկեցիր, բեղուն դարձնելու նրա կուրծքը, և ոճրագործները պղծեցին նրան։ Այժմ ականջ դիր, իրաքանչիւր փշրւած հասկ, տրորւած ծաղիկ, բողոքում է քո դէմ, քո խաղաղ, անձնուրաց, արիւնաքամ առաքինութեան դէմ, որ քո շուրջը ոչ ոք չի հասկանում, ոչ ոք չհասկացաւ երբէք։ Ա՜հ այդ առաքինութիւնը, որքան և վսեմ լինի նա, թող այն աստւածներին, ոտքի ել և զարկ, զարկ թափով-ողջ աշխարհն է զարկում. վայ նրան, ում առաքինութիւնը մարտական չէ, ում բռունցքը չի բարձրանում հարւածելու արիւնածարաւ, անողորմ թշնամուն։

Դարձեալ յարգա՞նք քեզ, յարգա՞նք քո արիւնին, քո ցաւին, քո լաց ու արցունքին, յարգա՞նք նոյնիսկ քո հսկայ համբերութեանը, որ քո զրահն եղաւ սև օրերում, յարգանք քո Մեծ Հաւատին դէպի բարւոյ յաղթանակը։

Բայց բաւական է։ Դարերի հարկը թող դարերը տանեն։ Թշնամին չափազանց անողորմ է, բիրտ ու ոճրագործ, որպէս զի համբերութիւնը շարունակի առաքինութիւն մնալ։ Վեր կաց ու զարկ, զարկ ուժգին և թող հազար տարիների մեռելների ոսկորները դողան հարւածներիդ շռինդից։ Զարկ, երբ հալածում են քեզ, զարկ, երբ փակում են քո փառաւոր ընթացքը, զարկ, երբ մերժում ու հեգնում են քո պարզած ձեռքը, զարկ շարունակ, մինչև կարմիր ոճրի նողկալի քրքիջը խեղդւի, մինչև արդարութեան ու ճշմարտութեան վսեմ գործը յաղթանակի։

Եւ այն ժամանակ հաւատա՛, նահատակ ժողովուրդ, արիւնարբու թշնամիդ անգամ ծունկ կը չոքէ ու կը կոչի՝ „Յարգա՞նք քեզ“...

ՂԱՐԻԻ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

ՀՐԱՄԱՆ

ՌՈՒՍ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿՈՎԿԱՍԻԱՅԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

„Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը որոնով յայտնում է բոլոր ոստիկաններին, ատրաժնիկներին, ոստիկանապետներին, գաւառապետներին, ժանդարմներին և խուզարկու ոստիկանութեան անդամներին, որ այսու հետև նրանցից իւրաքանչիւրը անխնայ կերպով կոչնչացւի, եթէ համարձակւի Հայերի ձեռքից զէնք խլել, խուզարկութիւններ կատարել կամ բանտարկել այդ նպատակով։ Թող նրանցից իւրաքանչիւրը նախ քան այդ սեսակ գործ սկսելը յիշէ Բագւի նահանգապետ Նակաշիձէին, Գանձակի փոխ նահանգապետ Անդրեեվին, գաւառապետներ՝ Բօգուսլաւսկուն, Շմերլինգին, Պաւլովին, ոստիկանապետ Սախարովին, պրիստաւներ՝ Նաշչանսկուն, Ջավախովին, Շումակովիչին, Տեր-Սահակովին, ոստիկան Սերգօին, գունապան Շէկօին և ուրիշ շատերին, որոնք Հ. Յ. Դաշնակցութեան վճռով մահուան պատժին են արժանացել։ Փոխարքայի կողմից 25 ր. ընծայ*) կամ յեղափոխական զնդակը—ահա թէ ինչ բան

*) Մօտ օրերս Թիֆլիսում մի ոստիկան մի հայի զինաթափ անելիս վիրաւորւում է. փոխարքան այդ բանը լսելով 25 ռուբլի ընծայ է տալիս։

պէտք է ընտրել։ Փոխարքան խոստանում է այդ ձևով վնասուածների ընտանիքներն ապահովացնել։ Դա թեթևացնում է մեր գործը, որովհետև միայն անմեղ ընտանիքների անօգնական դրութիւնը կարող էր դողացնել յեղափոխականի ձեռքը։ այժմ վերացրած է այդ արգելքն էլ»։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Կ. Պ. Կ. ԿՕՄԻՏԷ

Այդ ծանուցման կցած է հետևեալ պաշտօնական ազդը.

„Սօցիալիստ-յեղափոխականների Բագուի կոմիտէն միանում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերեւի ազդարարութեան եւ որոշում է՝ ներգործական մասնակցութիւն ընդունել՝ հայերից զինք խլող մանդատների, ոստիկանների եւ այլ պաշտօնեաների պատժելու գործում»։

ՍՕՑ.-ՅԵՂ. ԲԱԳՒԻ ԿՕՄԻՏԷ

1905, 31 մայիսի

ՆՈՐ ՓՈԽԱՐՔԱՆ

Հայ ժողովուրդ,

Միապետի սատրապը գալիս է։

Դեռ. բռնակալի գահի ոտերի տակ Միապետի նոր փոխարքան մշակել է մի շարք միջոցներ, որոնցով ուզում է խաղաղացնել Կովկասը։

Մի երկու վրացիական նահանգների համար զեմստվո տալ, հայերի եկեղեցական կալուածները դուրս եւ դպրոցները վերադարձնել, մահմեդական մզկիթների վակուֆ կալուածները կրկին տալ հոգևորականութեան ձեռքը, — ահա այն միջոցները, որոնցով ուզում են խաղաղացնել Կովկասը։

Ոչ, դա խաղաղացնել չէ, այլ խաբել։

Ամբողջ Կովկասը հրդեհված է. հայ ու վրացի 3 միլիոն ազգաբնակութիւնը կեանքի ու մահուան խնդիրներ է դրել, արմատական փոփոխութիւններ է պահանջում ներկայ բռնապետական կարգերի, իսկ նոր փոխարքայ Վլորոնցով-Դաշկովը իր երեք օգնականներով գալիս է մեզ խաբելու զանազան ողորմելի ու ջրի խոստումներով։

Այն ժամանակ, երբ մենք, Կովկասի կուլտուրական ժողովուրդները, պահանջում ենք Կովկասի համար լիակատար ինքնավարութիւն, — ճիշտ այդ ժամանակ բռնակալի նոր ծառան նախ ուղարկում է մեզ հազարաւոր կօզակներ եւ կօզակների եռաւիշ ինքն է ճանապարհւում, ձեռքին բռնած ձիթենու շինծու եւ կեղծ ճիւղը՝ իբրև նշան հաշտութեան։

Հաշտեցէք, ասում է նա, որովհետև՝ վրացիներ, ձեզ տալիս եմ մի ողորմելի զեմստվո, որից Ռուսաստանի ներքին նահանգները զրկած են, որովհետև այդ գիւղական ինքնավարութեան գլխին դրած է ադմինիստրացիայի եւ ժանդարմերիայի հրեշաւոր կամայականութիւն։ Հայեր, հաշտեցէք, բլաւում է նա Պետերբուրգից, որովհետև ձեզանից խլած եկեղեցական կալուածների, դուրս եւ մի երկու ծխական դպրոցների բռնաբարման բարձրագոյն հրամանները կամ օրէնքները խոստանում եմ վերաքննել տալ...

Դա ծաղր է, դժոխային ծաղր ապատամբութեան ներքին ապատագրութեան դրօշը պարզած ժողովուրդների համար։

Եւ գտնուեցին հայ ու վրացի հասարակութիւնների միջից ողորմելներ եւ ողորմելի գրչակներ, որոնք այդ նոր սատրապի ջրի խոստումները մեծ շնորհ համարեցին, ներբողներ, գովաբանական յօդուածներ նուիրեցին։ Եւ գտնուեցին հայ բուրժուաներ, վրացի ազնուականներ ու երկու ազգի հոգևորականներ, որոնք հրճուեցին, նոյն իսկ պատրաստութիւն տեսան ու դեռ տեսնում են՝ նոր փոխարքային հանդիսաւոր ընդունելութիւն անելու։

Ժողովո՞ւրդ, հարկերի բեռի տակ հեծող, սակաւահող, մայրենի լեզուից զրկուելու դատապարտուած, ազգային ինքնասիրութիւնդ վիրաւորուած, հայ ժողովուրդ, մի՞թէ դու թոյլ կը տաս, որ ազատներն ու հոգևորականները քո անունից խունկ ծխեն բռնապետի նոր սատաւորին եւ քո անունից նրան ընդառաջ գնան ու փառքով ընդունեն։

Ոչ մի ընդունելութիւն դու չես կարող անել քո բարեսիրի, հարստահարողի և կեղեքողի ներկայացուցչին։ Գոնդուկովներ, Շերեմետեւներ, Գոլիցիններ են եկել և գնացել։ Ամենքն էլ եկել են բազմաթիւ խոստումներով, ամենքն էլ խաղաղութեան պատգամներ են բերել հիւսիսի բռնակալի ոտքից։ Եւ ժողովուրդը խաբուած այդ խոստումներից՝ սովատանջուած՝ նզովքով ու անէծքներով է ճանապարհ գցել նրանց։ Դեռ թարմ են մեր յիշողութեան մէջ այդ արիւն արցունք լացացնող օրերը եւ կրկին խաբուել անկարելի է։

Մենք պահանջում ենք, որ մեր երկրի օրէնքները ժողովուրդը ինքը որոշէ, մեր երկրի օրէնքի բանը ժողովուրդը ինքը տնօրինէ եւ ոչ թէ Պետերբուրգից եկած Սատրապները։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿՕՄԻՏԷ

Հայ ժողովուրդ,

Անհաւասիկ Կովկասը ընդունում է փոխարքայ Վլորոնցով-Դաշկովին։ Մենք համոզուած ենք, որ հասարակութեան այլասերուած եւ լպիրշ մասը քաջ եւ զգաստ ազգային ոգեւորութեան դիմաց այլանդակ միապետութեան նոր գործակալին։ Բայց ողջամիտ մասսան անկասկած դիտակցելու է, որ խաբելու չէ եւ սեւ ապատելիք չպէտք է ունենայ համաշխարհային ժանդարմ և ժողովրդների դահիճ միապետի դերակատարից։ Հասարակութեան գիտակից մասը պիտի սթափի և հեռու մնայ „ավանսով“ յարգանքներ շռայլելուց։ Թող նա գիտենայ, որ ժողովրդեան խոցերը թարմ են և խորը, որ կիսատ-պռատ շնորհումներով և ողորմութիւններով հնարաւոր չէ նրան հանգստացնելը։ Պէտք է կռուել և կռուով ստանալ սեփական վիճակը տնօրինելու իրաւունք և ոչ թէ թոյլ տալ, որ ուրիշները տնօրինեն։ Ուրեմն ըմբռնիր իրականութիւնը, լարիր ուժերդ, պատրաստուիր և յարձակուիր թափով ախոյեանիդ վրայ, որ դարերով ծաղրեց ոգիտութիւնդ, ճնշեց, ծծեց, արիւնաքամ արաւ քեզ և լցրեց քո համբերութեան բաժակը։

Կորչի՛ միապետութիւնը։

Կեցցէ՛ Կովկասի Ռամկավարական Ֆեդերացիան։

Հ. Յ. Դ. VI ԿԵՆՏՐ. ԿՕՄԻՏԷ

ՆԻՒՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՆ *ստացած է՝*

Ռուսաստան. — „Իրամ“ կոմիտէին 105,000 ֆրանք։

Գերմանիա, Բերլին. — Գերմանական Սօցիալ-դէմոկրատ կուսակցութենէն նպաստ՝ 500 մարկ։ Դարմշդատէն՝ Շ. Ն.-ի ձեռքով ի նպաստ երկրի կուռողներուն 7 ֆրանք։

Ընդամէնը 105,619 ֆրանք։

ՆՈՐ ԱՒԱՆԻ *կոմիտէն՝*

1904 թ. — № 1՝ 250 ռուբլի, ծաղիկ խմբ. 35. 33, Ցաւ 50, Ս-երից 500, Անդրանիկ խմբ. 18. 50, Կռունկ 13, Գիւղացի 9, Ցոյս 6, Զ. Գ. 200, Բ-երից 200, Զ. 150, Ծերունի 500, Ջ. Ղ. 100, Գ. 100, Վ-երից 250, Ա. 100, Գ. 100, Թ. 1000, Գ. Բարօն 500, Ի. Ամիր 50, Մ. Այւից 150, Պ. Թ. 500, Ց. Թ. 500, Մ. Թ. 3000, Ա. Թ. 3000, Աբ. Գարից 200, Բառ-Ջաից 200, Բաշ-երից 200, Ցոյս խմբ. 14, Ե. Ա. 150, Ս. Բրօնից 500, Թեւ սարից 100, Անյայտ շահից 500, Մանաքից 100 ռ.։ Գումար 13,245 ռ. 83 կ.։

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ *կեդր. կոմիտէն՝*

(Շար. № 6-ի)

№ 23-ով հանգանակուած.—

Փիլիպ, Աւարայր, Աւետիսից 50-ական ղրան, Գուգան, Անձնուէր, Ոմն, Միութիւն, Դահիճ 20-ական, Մաթի 25, Խունխոր 30, Շիրան 35, Անուն, Ասլան, Ալէքսան, Մէկը, Ոմն Բ. Մ., Ոմն, Նունուֆար, Ամիչա, Ջալլաղ, Մեղրի, Ազիզ դարիբ, Ոմն, Ցաշողութիւն, Ոմն 10-նական, Ոմն, Ոմն, Ներսէսէկօ, Սիրահար, Սուրէնեանց, Ոմն, Աշխ, Երախտեան, Ցաթամ, Փալխան, Մաղթանք, Ոմն այլ, Բօրիս, Խենթ, Կայծակ, Կանչն, Ոմն Դաւիթնչ, Ամոն ամոն, Կար. Մար., Այբալաներ 5-ական։ Գումար 580 ղրան։

Անդրանիկ խումբ՝ Աւետիսից 1570 ղրան, երեկոյթից 520, անդամավճար 165, հարսանիքում հանգանակ. 172. 25, խնջոյքում 150 ղրան։ Գումար 2577 ղրան 25 կոպէկ։

Մարաղայի Արշալոյս խմբ. 1904 դեկտ. անդամավճար 30 ղրան, 1905 յունուարի անդամավճար 30, հին վճարներ 6, Մ. Տ.

Մինասեան 10, Թ. Մեսրովբեան 10, Ա. Թամրազեան 5, փետր. մարտ անդամավճար 92, Պօղ. Սահ. Ասատ.-ից պատկերի փող 18, Գ.-ի վիճակախաղից „Դրօշակի“ օգտին 10, Հ. Միրզ. 12, հին վճարներ 26, Գործակատար խմբ. 43։ Գումար 292 ղրան։

Համադանում Խորէնի միջոցով հանգանակ. 355 ղրան։

Դամաւանդ Գիլանում հանգանակւած.— Սուրհանդակ 50 ղրան, Պ. Տ. Մնացականեան 50, Գոզոն 100, Լեռնցի 60, Փայտակարանցի 40, Ումն 30։ Գումար 330 ղրան։

Նիշաբուր.—Արամեան զրադարան 50 ղրան, Աղաջան 11, Նշտրակ 10, Գողթանցի 8, Դանիէլեան 10, Բախշի 10, Առաքելեան 10, Սամսոն 10, Սարին ղուլացի 8, Լեռնցի 5։ Գումար 132 ղրան։

Ղազւին № 18 հանգանակ. Թերթով.—Արշակ աբէլեան 10 ղրան, Ումն 5, Բաքալջան Եղիազարեանի ձեռքով 120, Խանանից 32, եւս 250։ Գումար 417 ղրան։

Ղոզանից Ն-ի միջոցով 132 ղրան։

Գիլան կոմիտէն 1904 թ.—Ռաշտի հետեւեալ խմբերից՝ Կայծակ 156. 60 ղրան, Ղարատաղ 86. 40, Դղորդ Հայաստանի 65, Փունջ Հայաստանի 330, Կայծակ 120, նոյն խմբի վիճակախաղից 317, Հրածիգ 180, Ղարատաղ 160, Մեղու 192, Մեղուին նուէր 71 ղրան, նուիրատուներն են՝ տիկնայք Ե. Մելիք Ի. 15, Մ-Ն. 5, Ա. Դ. 5, Մ. Կ. 10, Հ. Ս. 10, Հ. Մ. 6, Շ. Սահ. Պ. 15, օր. Ս. Հ. 5, Մեղուի վիճակախաղ. 503, նոյն խմբի Հարսից 200, Դղորդ Հայաստանի 220, նոյն խմբին ղօքտոր Թաթոսից նուէր 87, Դղորդ Հայաստանիի մի ներկայացումից 514. 25, նոյն խմբին Բէլուց 50, աղ. Ցով. 100, փունջ եռամսեայ 161, Ղարատաղ 110, Մեղու 261, Կայծակ 135, Փունջ 135, Հրածիգ 150, Դղորդ Հայաստանիի միջոցով մի խումբ երիտասարդներից 30, նոյն խմբի միջոցով 50, Հրածիգի երեկոյթից 290 ղրան։ Էնզելի խմբերից՝ Սէր 2[illegible]6. 10, նոյն խմբ. № 33 հանգ. թերթով 198, Հրայր 79. 25, Սէր 137, Հրայր 59, Սէր 97, նոյն խմբի անդամ Աւետիսից 562. 75, աղբիւրի երեկոյթից 400, նոյն խ. միջ. Ն. Ն. 337. 50։ Գումար 6950 ղրան 85 կոպէկ։

Այրիանցի միջոցով հանգանակւած. Արեւելեան Բիւրոյի դրօշմաթղթերով № 40-49. Ցոլն Ջառափով 50 ղրան, Վարդ. Տէր-Յովհաննէսեան 50, Գասպ. Յովհաննիսեան 50, աւէք Գրիգորեան 30, Թիւրք Քալայ խամայիլ 30, Թիւրք մաշադի Նուրալ 30, Նիկալայ 50, Աղաբէգ 20, Եթիմով 50, Այրեան 50։ Գումար 410 ղրան։

Բէնդէր խմբ. Քանարագեազում 1904 ապրիլ-դեկտ. Անդամավճարներ 90 ղրան, Դավրիժցի 9, Շիր 9, Գողթան 9, Քէշիշ 9, Մանուկ 10, Արտէմ 9, Մկրտչից 2 ռուբլի) 12. 50, Մկրտչից զանազաններից 48. 70, 2 հոգուց 11. 90, Մուշեղ 20, Մնացական 6, ներկայացումից արդիւնք 255. 30, անդամավճար 81, Զկնորս (15 ռուբլի) 90, Փափ 3, Թղթախաղից Ամարանոցում 17, ներկայացումից 171, բուֆէտից 120. 60, Պատրաստի մացած 110. 50, Մոծակ 3, Ա. Մ. Ե. խանութից 2, Մի ոմնից 2, Մի հատ նկարից 1, Ռշտունուց աւել ստացած 6, Թղթախաղից 5, վիճակախաղից 15, Թղթախաղից 3, Կօստի 60, Ալէքսան 100, Նանաջան 82, Գուրգէն 40, անյայտ ոմն Ա. Կ. 150, Ստաքան 50, Աղքատ տուքանչի 25, Նասիք 50, Ալէքսան 35, Ստաքան 25, Արտէմ 5, Կոոնկ 140, Ալէքսան 23, Մի ոմն նորեկ 39, Շքր 87, Կօստի 8, Գուրգէն 65. 45, Դաւրէժ 4, Արտէմ 4, Ստաքան 23, Կոոնկ 160, անդամավճարներ 63, ներկայացումից զուտ արդիւնք 109. 50։ Գումար 2477 ղրան 45 կոպէկ։

Ընդհանուր գումար 30,826 ղրան 35 կոպէկ։

ՆԱԼԲԱՆԴ կոմիտէն՝

I. խմբերից՝ Աստղիկ 44. 78 ռուբլի, Նետ 38. 10, Լուսատու 83, Արծուիկ 48, Մեղու 36. 10, Մովսէս 84, Զար խափան 14. 50, Աղբիւր 10. 30, Ա. Արօր 5. 50, Աքսոր 4, Արամեան 6. 95, Շղթայ 6. 60, II խմբերից՝ Գալի բուն 47. 80, Օձուտ 9. 50, Պօղոս գիւղ 83, Բարխուդիչ 29. 60, Անջինջ խէթ 88, Թնդանօթ 35, Սաւուղ-առւ 47, Մարիալոլ 25, Տարօն 25, III Անհատներից՝ Ա. Լ. Խ. 24, Ծ. Գ. Խ. 12, 26-ից 60, Ալագեազ 250, Սոլայից 300, IV պատահական՝ Սըմբատից 25, Հինգ երգիչներից 8, Անծանօթից 2, Աշակերտներից 3, Շրջիկներից Ս. Գ.-ի միջոցով 5, Շրջիկներից 517, Ս. Գ.-ի միջոցով 16, Մ. Ս-ից 75, Արտազանի նախահաշւից 24, № X-ից (խ.) 100, Դ. Խ.-(№ 27) 25, Ա. Ա-ից 3, գրքերից եւ պատկեր. 4. 70, հանգանակ. 5, Մ.-ի խնջոյքից 17, Պահեստի տոկոս 12. 43, V. վիճակախաղ, ներկայացում՝ Նետ 140, եւս 26, Լուսատու 84. 90, Աստղիկ 93. 84, Մովսէս 74. 92, Նետ (երեկոյթ) 44. 12 ռուբլի։ Գումար 2206 ռուբլի 94 կոպէկ։

ԱՊԱՌԱԺԻ կոմիտէն՝

1904 թ.—Վաճ. I բաժ. 230 ռուբլի, II բաժ. 117, III բաժ. 345. 60, IV 66, Րաֆֆի 40, Միջագէտ գ. Նիկոլ 80, Արծիւ 15, Փարոս 10. 5, Վրէժ 11. 25, Ջանֆիդայ 9, Սէր 13. 65, Կովկաս 5. 50, Կրակ 2. 75, Րաֆֆի 18. 32, Հրայր 6. 30, Խենթ 4, Արցախ 10, Երկաթ 35, Մի դասի առթիւ 1, Շահակերտցի Ս-ի ընծ. ծայրերի վաճ. 15, Խաչան գ.-ի Թումամ խ. 7. 10, Աղբիւր-Սերոբ 4, Վազր Անդրանիկ եւ Թումամ 15, Ցաղթանակ Վրէժ 5, Շահակերտ գ.-ի Մուրճ, Թնդանօթ 20, Մեղրաձորի Կայծակ, Երկաթ, Արօր, ուժ 12. 40, Փրկիչի Սպիտակաղբիւր, Անդրանիկ, Կաշաղակաբերդ 6. 85, Անապատի Կայծակ, Լաչին, Վարար ջուր, Թաւաղ, Ասլան, Վարք 11. 70, Թարխանաբերդի Փիալա, Արեւգակ, Պլպլան, Շղթայ, Վրէժ, Փոթորիկ, Գոտ, Կայծակ, Կապոյտ բերդ, Տիգրանակերտ, Անյոյշ բերդ 31. 55. Աւետարանի Խաչ, Լուսիկ, Քերծ, Մոմ, Արշակունի, Եկեղեցի, Շղթայ, Երկինք 8 98, Փրկիչի Վարազ, Սասուն, Արշալոյս, Ծերաբերդ, Արծւաբերդ, Էջմիածին, Հայրիկ 10. 25, Անապատիկի Երկաթ, Լուսնեակ, Աստղ 4. 57, Աւետարանի Ամպ, Արեգակ 1. 95, Ժայռի Աղբիւր, Աստղ, Սասուն, Ջրվէժ, Արշալոյս, Խաչէն, Զէյթուն, Մասիս, Կառկառ 14. 45, Ղարադումանի Ցոլակ, Ժայռ, Ջրաբերդ, Կայծակ, Փորձ, Խենթ. Արծաթ, Վան, Վրէժ, Ս. Գ.-ից, Անդրանիկ, Մշակ, Առիւծ, Երկաթ խ.-ից 16. 12, Ա. Բ. 2 ռուբլի։

Բերդաձորի ենթակոմիտէից.—Բերդաձորի Հրաչք, Անման, Եղեմ, Ռաշիդ, Արծիւ 15. 15 ռուբլի, Զորաբերդի Հուր 70. 45, Ոյժ, Կշիռ 11. 25, Լեռնադաշտի Վրէժ 8. 5, Ոյժ գ. հանգանակած աւետիքից 6, Թալանագեղի Նամուս ամս. եւ հանգ. 14. 50, Շէնիկ գ. ամսավճ. Բողոք խմբ. 14, Զորաբերդցի Ս. Մ. 20, Սալկոտ գ. երկու խմբ. 13, Հայաձոր գ. 10, Գրիգորիս գ. Ալմաստ 1, Վարդաշէնի Կայծակ 7, Զորաշէնի անդամավճարներ 5. 30 ռուբլի։

Ընդհանուր գումար 1466 ռուբլի 55 կոպէկ։

ԳԱՀԻՐԷԻ կոմիտէն՝

1904 յունիսէն մինչեւ 1905 մայիս.—

Յ. Հաննէսեանի ձեռամբ X. քաղաքից 257. 5 ղրշ. ոսկ., Նուիրատուներն են՝ Նժդեհ, Պանդուխտ, Գործաւոր, Ք., Արտաւազդ, Գ., Տ. Գ. 20-ական ղրշ., Ումն 10, Եագուպ 10, Ա. 97. 20, Մանսուրայից 394. 2 ղրշ. ոսկ, Նուիրատուներն են՝ Յ. Հինայիկեան 48. 7, Ք. Պալըքճեան 50, Հ. Վ. Զախըճեան 40, Յ. Քարքերդեան, Մ. Սիմիտեան, Գ. Մ. Զ. 25-ական, Կ. Նէվրուզեան, Պ. Վարդանեան, Կ. Թօսունեան 20-ական, Վ. Յարաճեան 30, Ումն 15, Ե. Պաթմանեան, Մ. Տամատեան, Դ. Թօսունեան, Ումն, Ս. Կ. 10-ական, Յ. Հաննէսեան 25. 20 ղրշ.։ Հետեւեալ խումբերէ՝ Մանաճիհր 420 ղրշ., Ջաւէն 300, Րաֆֆի 120, Հրայր 300, Արծրունի 115, Պարոյր 110, Ըմբիշ 50, Մամգունի 50, Համակիր 210, Արարատ 60, Արուսեակ 370 ղրշ.։ Ք. Մազլումեան Մինիա 200, Պ. Շահէնեանի տօնախմբ. առթիւ 60, Ա. Քէօշէյեան՝ Յ. Աբգարեանի հարս. առթիւ 97. 5, Տալլար խմբ. 80, Բաբկէն խմբ. 30, Օ. Մելքոն 50, Փայլակ՝ Յ. Աստուրեանի միջոցով 390, Ռ. Քեօշէյեան իր զաւկի կնունքի առթիւ 97. 5, Յ. Աբգարեան իր ամուսնութեան առթիւ 97. 5 ղրշ.։ Գումար 3859. 2 ղրշ. ոսկ։

ԹՄԲՈՒԿ կոմիտէն՝

1904 թ. յունիսից մինչեւ 1905 թ. յունուարի 1.—

Սառն աղբիւր գիւղից 10 ռուբլի, նոյն գիւղից 8, Բլարակ գիւղ 10, մի զործողութիւնից 25, տուգանք խաչազողներից 30, եւս տուգանք 50, Սուրհակի կողմից 15, Քաղաքից՝ Ասլան Բալասի խմբ. 32. 15, Լեռ խ. 1. 20, Կիլիկիա խ. 43, Մուրճ խ. 2. 5, Առիւծ 5, Աւարայր 13, Արաքս 7, Մուրճ խ. 2, Լեռ 8, Ջրպետից 3, Ապուլ սար 20, Սարեակ գիւղի Նորաշէն խ. 30, Մշակ գիւղի Արծիւ խմբ. 65, Լոյս գիւղի Մուրճ խմբ. 11. 45, Սուրհանդակ գիւղի Արմատ խմբ. 74. 6, Մաճկալ գիւղի Անդրանիկ խմբ. 24. 89 ռուբլի։ Գումար 469 ռուբլի 80 կոպէկ։

1905 թ. յունուար 1-ից մինչեւ 31 մարտի.—

Հետեւեալ խմբերից՝ Փայլակ 4 ռուբլի, Խանասօր 9. 35, Մուրճ 4, Տարօն գիւղի Կայծակ 10, Դաշտ գիւղի Ճառախօս 25, Համերաշխ գիւղի Կրակ 30, Աւարայր 20, Կիլիկիա 15, Մասիս 8. 15, Արագ 9. 20, Վրէժ 5, Արաքս 3, Կազբէկ 6. 90, Անիւ 24. 25, Կամքար գ. Վասպուրական 42, Ծաղիկ գ. Առիւծ 10. 35, Տարօնի գ. Կայծ 43, Քարքերդ գ. հին եւ նոր 23. 75, Կոտիմ գ. Արմատ 54. 36, Փոքր խաչ 10. 40, Քրիստափոր 10, Տարօնի Առիւծ 3, Արծիւ 1. 50, Բին-գեօլ 11. 25, Խանասօր 17, Աւարայր 15, Մուրճ 2. 40, Մեքենայ 6. 70, Մուրճ 2. 40, Լեռ 4. 80, Վարդան 1, Մուրճ 2. 45, Խանասօր 24. 45, Փայլակ 9. 75 ռ.։ Մի քէֆից 4. 95 ռ., Մաճկալ գ. ներկայացում. 7, Զ. Ա. Կ. Գ. 5, Նոր սիրտ համասփիւռ գ. 35. 35, Մարզագետին գ. 174, Բլուրակ գ. 85, Զինուոր գ. Արտի ձեռամբ 49, Ցովնան գ. 100, Կոտիմ գ. համզարից 18, տուգանք Կաղ Մալիղից 3, Քարքերդ գ. ներկայացումից 2, Լուսնթագ բ. 10. 45, տուգանքներ Լուսնթագ գ. խմբերից 9. 98, Միսաք Շամիլ 6, Բարձրաւանդակ գ. 90, Արծուիկ 12. 25, Արարատ գ. ներկայացումից 10. 30, Քարքերդ ներկայացումից 4. 75, Արարատ գ. 28. 20, մի խնջոյքից 2. 7 ռ., մի ոմնից 150 հատ մօսինի փամփուշտ, Կիլիկիայ խմբից 150 փամփուշտ։

Ընդհանուր գումար 1379 ռուբլի, 99 կոպէկ, 300 փամփուշտ։

Մեր խմբագրութեան հասցէն՝
Rédaction du „DROSCHAK“. Genève (Suisse)